

Godsdienstige veranderingen in Nederland

Godsdienstige veranderingen in Nederland

Verschuivingen in de binding met de
kerken en de christelijke traditie

Jos Becker en Joep de Hart

m.m.v. Linda Arnts

Sociaal en Cultureel Planbureau
Den Haag, september 2006

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is ingesteld bij Koninklijk Besluit van 30 maart 1973.

Het Bureau heeft tot taak:

- a wetenschappelijke verkenningen te verrichten met het doel te komen tot een samenhangende beschrijving van de situatie van het sociaal en cultureel welzijn hier te lande en van de op dit gebied te verwachten ontwikkelingen;
- b bij te dragen tot een verantwoorde keuze van beleidsdoelen, benevens het aangeven van voor- en nadelen van de verschillende wegen om deze doeleinden te bereiken;
- c informatie te verwerven met betrekking tot de uitvoering van interdepartementaal beleid op het gebied van sociaal en cultureel welzijn, teneinde de evaluatie van deze uitvoering mogelijk te maken.

Het Bureau verricht zijn taak in het bijzonder waar problemen in het geding zijn die het beleid van meer dan één departement raken.

De minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport is als coördinerend minister voor het sociaal en cultureel welzijn verantwoordelijk voor het door het Bureau te voeren beleid. Omtrent de hoofdzaken van dit beleid treedt de minister in overleg met de minister van Algemene Zaken, van Justitie, van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, van Financiën, van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, van Economische Zaken, van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, en van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag, 2006

Werkdocument 128

Zet- en binnenwerk: Textcetera, Den Haag

Omslagfoto: Flip Franssen/Hollandse Hoogte, Amsterdam

Omslagontwerp: Bureau Stijlzoorg, Utrecht

ISBN 10 90-377-0259-7

ISBN 13 978-90-377-0259-0

NUR 740

Dit rapport is gedrukt op chloorvrij papier.

Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.reprorecht.nl). Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (art. 16 Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

Sociaal en Cultureel Planbureau

Parnassusplein 5

2511 VX Den Haag

Telefoon (070) 340 70 00

Fax (070) 340 70 44

Website: www.scp.nl

E-mail: info@scp.nl

Inhoud

1	Inleiding	7
1.1	Thematiek	7
1.2	Leeswijzer	8
2	Nederland in internationaal perspectief	10
2.1	Inleiding	10
2.2	De betrokkenheid bij kerk en godsdienst in het algemeen	12
2.3	De beoordeling van zichzelf als een godsdienstig mens	18
2.4	Opvattingen	20
2.5	Samenvatting	26
	Noten	28
3	Kerkgenootschappen	29
3.1	Inleiding	29
3.2	Kerncijfers op basis van institutionele tellingen	29
3.3	Migrantenkerken	36
3.4	Ontkerkelijkheid en groeiende randkerkelijkheid volgens bevolkingsenquêtes	37
3.4.1	Ontkerkelijkheid	37
3.4.2	De kerkgang	44
3.5	Demografische profielen	47
3.6	Een blik in de toekomst	51
3.7	Samenvatting	53
	Noten	55
4	Opvattingen over kerk en godsdienst	57
4.1	Het prestige van de kerken	57
4.2	Eerdere conclusies over opvattingen	61
4.3	Het respect voor de leefregels	61
4.4	De aanhang voor de leerstellingen	63
4.4.1	De beschikbare informatie	63
4.4.2	Opvattingen van kerkleden	63
4.4.3	Opvattingen van buitenkerkelijken	64
4.4.4	Opvattingen van alle Nederlanders	65
4.5	Generaties van kerkleden	66
4.6	Generaties van buitenkerkelijken	68
4.7	De meningen van bevolkingscategorieën	69
4.7.1	Demografische profielen	69
4.7.2	Het religieus profiel	74

4.8	Samenvatting	76
	Noten	79
5	<i>Paracultuur</i>	80
5.1	Inleiding	80
5.2	Geloof in magie	81
5.3	Consulteren van alternatieve genezers	88
5.4	Conclusies	90
	Noten	92
6	Conclusies en besluit	93
6.1	Samenvatting van de belangrijkste uitkomsten	93
6.2	Afsluitende overwegingen	101
6.3	Verder onderzoek	104
	Literatuur	107
	Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau	110
	Bijlagen (gepubliceerd op internet: www.scp.nl/godsdienstigeveranderingen)	
	Bijlage B2 'Nederland internationaal'	
	Bijlage B3 'Kerkelijkheid'	
	Bijlage B3 'De migrantenkerken'	
	Bijlage B5 'Geloof in magie'	

1 Inleiding

1.1 Thematiek

Dit rapport beschrijft de huidige positie van religie in de Nederlandse samenleving en de ontwikkelingen in de afgelopen decennia, waarbij de situatie hier te lande vergeleken wordt met die in andere Europese landen en ook gekeken wordt naar generatieverschillen en verschillen tussen bevolkingscategorieën. Om te beginnen wordt een aantal aspecten van de geïnstitutionaliseerde godsdienst bestudeerd, zoals de kerkbinding, de deelname aan kerkelijke rituelen, de godsdienstige socialisatie en het maatschappelijk prestige van de kerken. Religie is evenwel breder dan kerkelijkheid; in deze publicatie wordt daarom ook aan andere religieuze dimensies aandacht geschonken, zoals het geloof in een buitenzintuiglijke werkelijkheid of God (dat door veel auteurs als hét onderscheidende kenmerk van religie wordt gezien) en individuelere wijzen van religieuze praktisering (zoals het gebed), de zelfdefiniëring als een religieus mens en het geloof in christelijke leerstukken (de bijbel als Gods woord, een leven na de dood, wonderen) en het afleiden van morele opvattingen uit godsdienstige overtuigingen. Tevens wordt een indruk gegeven van een aantal alternatieven voor de gevestigde kerken (die toch voornamelijk autochtone kerken zijn) en het traditionele christendom. In het verlengde van ontwikkelingen in de kerkelijkheid wordt enige aandacht besteed aan de zogenoemde migrantenkerken en ontwikkelingen onder Nederlandse moslims. De populariteit van alternatieven voor van oudsher christelijke leerstukken en activiteiten wordt nagegaan via een selectie uit de baaierd aan interesses die gerekend kunnen worden tot wat voor kort werd aangeduid als new-agespiritualiteit: de affiniteit met onderdelen van wat in een eerdere publicatie is aangeduid als het paraculturele levensbeschouwelijke aanbod (amuletten, waarzeggerij, gebedsgenezing, astrologie, telepathie e.d.) (Becker et al. 1997).

De rapportage concentreert zich op het bijeenbrengen, beschrijven en analyseren van de uitkomsten van grootschalige bevolkingsenquêtes; voor theoretische overwegingen is slechts in beperkte mate plaats ingeruimd. De achtergrond waartegen deze publicatie is opgezet, is die van het zogenoemde secularisatiedebat, waaraan inmiddels een omvangrijke en nog steeds uitdijende literatuur is gewijd. Een gedetailleerde bespreking van de discussie gaat het kader van een overwegend empirisch gerichte beschouwing als deze te buiten. In eerdere afleveringen van deze reeks is een samenvatting op hoofdlijnen gegeven (o.a. Becker en Vink 1994: 9-11; Becker et al. 1997: 9-36).

Een finaal oordeel wordt in deze publicatie al helemaal niet nagestreefd. Dit rapport heeft een bescheiden pretentie en is niet gericht op een analyse van alle aspecten en overwegingen die in het secularisatiedebat over tafel zijn gegaan. Het concentreert zich voornamelijk op een beschrijving en interpretatie van een aantal

veranderingen dat zich vanaf de jaren zestig heeft gemanifesteerd in de godsdienstige deelname en het geloof van de Nederlanders. De analyses blijven beperkt tot het micro- en mesoniveau van de geparafraseerde discussie: ontwikkelingen in de houding van individuele Nederlanders en ontwikkelingen binnen kerkelijke organisaties. Het accent ligt op de kerkelijke participatie en de affiniteit met de christelijke traditie; daarnaast wordt enige aandacht geschonken aan enkele thema's die behoren tot het magische denken en die sinds de jaren tachtig wel gerekend worden tot de new agespiritualiteit. Via een vergelijking met andere westerse landen worden de veranderingen in ons land in een internationaal perspectief geplaatst.

Ook wordt kort gekeken naar migrantenkerken en de opkomst van de islam. Die laatste onderwerpen zijn echter te complex om recht te kunnen doen in een beperkte studie als deze en verdienen een systematischer behandeling. In toekomstige publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) zal er uitgebreider op worden ingegaan. Wat betreft een gedetailleerdere analyse van de populariteit van new-agedenkebeelden zij verwezen naar een eerdere, in 1997 gepubliceerde studie (Becker et al. 1997).

Deze publicatie biedt een actualisering van de voorgaande secularisatierapporten van het SCP en is daarvan tegelijkertijd in zekere zin een afsluiting. De lijn van de eerdere secularisatierapporten wordt voortgezet: het hoofdbestanddeel van de tekst gaat over veranderingen in de kerkelijke deelname en het christelijke geloof onder de bevolking en opnieuw worden de verschuivingen geplaatst in internationaal perspectief. De komende jaren zal door het SCP echter minder het accent worden gelegd op ontwikkelingen in de kerkelijke deelname en christelijk gelovigheid en ruimer aandacht worden geschonken aan andere onderwerpen op het terrein van religie en levensbeschouwing. Daarop zal kort aan het eind van deze publicatie worden ingegaan.

1.2 Leeswijzer

Begonnen wordt met het werpen van een blik over de grenzen. In hoofdstuk 2 wordt ons land vergeleken met andere Europese landen aan de hand van enkele kenmerken die in de daaropvolgende hoofdstukken aan de orde komen. In aansluiting op het hierboven geresumeerde debat vindt de presentatie van de gegevens plaats vanuit enkele veronderstellingen uit de secularisatiethese. Vervolgens wordt ingezoomd op de Nederlandse situatie. Hoofdstuk 3 begint met een beschrijving van kerkelijke statistieken, die onder andere betrekking hebben op het kerkelijk lidmaatschap, het aantal kerkelijke eenheden (gemeentes/parochies) en kerkgebouwen, het kerkelijk personeel en de deelname aan kerkelijke overgangsriten. Daarna worden kort de belangrijkste resultaten van een onderzoek naar migrantenkerken samengevat (dat in een bijlage uitvoeriger wordt besproken). Het resterende deel van het hoofdstuk is gewijd aan een uitvoerige analyse van trends in de kerkelijke betrokkenheid van de bevolking, demografische profielen en verschillen tussen bevolkingscategorieën.

De veranderingen in de opvattingen over kerk en godsdienst vormen het thema van hoofdstuk 4. Daarin wordt bovendien opnieuw aandacht besteed aan verschillen tussen bevolkingsgroepen. Gegevens over betrokkenheid bij paraculturele onderwerpen zijn dun gezaaid. Aan de hand van gegevens uit de 1998-editie van het International Social Survey Program (ISSP) en Nederlands onderzoek naar de consultatie van alternatieve genezers probeert hoofdstuk 5 daarvan toch een schets te geven, waarbij ons land op enkele punten wordt geplaatst in een internationaal perspectief en wordt ingegaan op de relatie met godsdienstige achtergrond. Hoofdstuk 6 bevat een samenvatting van de belangrijkste conclusies uit dit rapport en een korte slotbeschouwing.

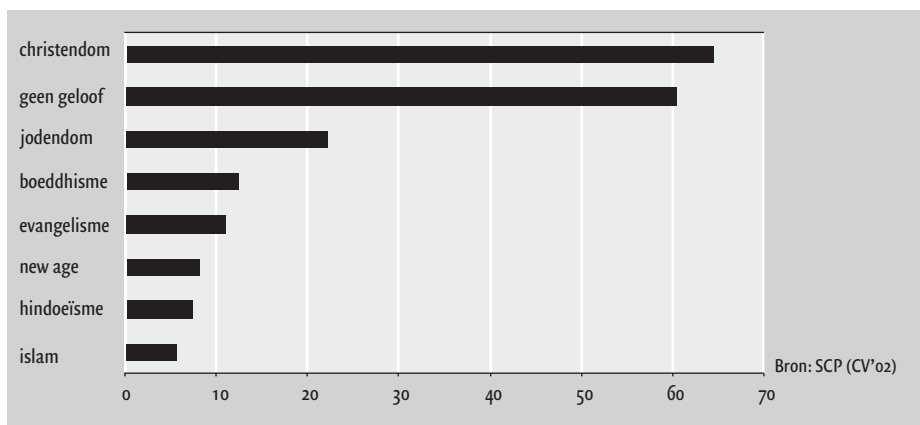
2 Nederland in internationaal perspectief

2.1 Inleiding

In 1991 stond Nederland bekend als een van de meest geseclariseerde landen van Europa (Becker en Vink 1994: 25-33). Is dit nog steeds het geval? Een enkel resultaat van Culturele Veranderingen in Nederland 2002 doet vermoeden van wel (figuur 2.1).¹ Weliswaar voelt 65% sympathie voor het christendom, maar bijna evenveel ondervraagden, namelijk 61%, nemen dezelfde houding aan tegenover 'geen geloof'. Van de ondervraagden voelde 38% sympathie voor zowel het christendom als het ongelooft. De sympathie voor de andere stromingen is naar verhouding gering.

Figuur 2.1

Het geloof waarmee Nederlanders zich verwant voelen, 2002 (in procenten)

Vooraf in West-Europa keert de bevolking zich op lange termijn af van kerk en godsdienst. Volgens gegevens van de Eurobarometer bijvoorbeeld nam tussen 1970 en 1999 de geregelde kerkgang in alle landen van de Europese Unie aanzienlijk af. In 1970 ging volgens deze bron 41% van de Nederlanders iedere week naar de kerk, in 1998 was dat nog maar 14%. In België daalde de geregelde kerkgang van 52% naar 10% en in Frankrijk van 23% naar 5%. Tussen 1947 en 2001 zijn het geloof in God en in een leven na de dood afgenomen in vrijwel alle landen waarvoor gegevens bestaan (Norris en Inglehart 2004: 90). Deze landen zijn overigens zowel binnen als buiten Europa gelegen. In 1947 geloofde bijvoorbeeld 80% van de Nederlanders in God, in 2001 zou dat 58% geweest zijn. In het eerste jaar van het onderzoek nam 68% van de Nederlanders aan dat er een leven na de dood bestond, in 2001 was dat 47%. In de Scandinavische landen is er sprake van een ongeveer even grote teruggang als in Nederland. Ook buiten Europa kregen beide leerstellingen minder aanhang, maar

de veranderingen zijn daar minder groot (Norris en Inglehart 2004: 72, 90-91). Het zou heel goed mogelijk kunnen zijn dat Nederland eerst vooropgelopen heeft in deze trend, maar naderhand door andere landen is ingehaald. Uit de paar cijfers die zojuist werden geciteerd, blijkt overigens al dat Nederland als het om krachtige secularisatie gaat 'internationale concurrentie' heeft. Er is onderzoek beschikbaar waaruit valt op te maken welke positie Nederland sinds 1991 internationaal in levensbeschouwelijk opzicht in is gaan nemen. Dit hoofdstuk bevat een overzicht van relevante gegevens afkomstig uit verschillende surveys.

De landen die aan verschillende internationale onderzoeken deelnemen, zijn doorgaans niet volgens een vooropgezet plan gekozen. Of er onderzoek wordt gedaan, hangt vaak af van de beschikbaarheid van fondsen. Daarnaast is het de vraag of er overal onderzoeksinstellingen bestaan die de data volgens de geldende regels kunnen verzamelen. Het is dan ook niet eenvoudig de landen dusdanig uit de verschillende onderzoeken te kiezen dat er een sluitend overzicht van uitkomsten ontstaat. Als een land vertegenwoordigd is in het ene onderzoek, kan het in het andere heel goed ontbreken. De landen zijn hier zo gekozen dat de tabellen, zeker voor de recentste jaren, zo compleet mogelijk zijn. Verder is gekozen voor landen in West- en Zuid-Europa, waarvan het aannemelijk is dat zij in sociaaleconomisch opzicht en qua cultuur niet al te ver van Nederland afstaan. Een vergelijking tussen Nederland en bijvoorbeeld de Filippijnen of Japan zou vanwege de grote culturele verschillen resultaten opleveren die moeilijk te begrijpen zijn. De keuze is daarom allereerst gevallen op landen die om Nederland heen gelegen zijn. Dat zijn de Scandinavische landen Noorwegen, Zweden en Denemarken en daarnaast Groot-Brittannië, Duitsland (West- en Oost-Duitsland samen), België en Frankrijk. Verder zijn er gegevens opgenomen van Oostenrijk en van twee Zuid-Europese landen, namelijk Italië en Spanje. Rusland en de Verenigde Staten zijn ook aan de selectie toegevoegd. Zoals bekend contrasteert de levensbeschouwelijke situatie in de Verenigde Staten sterk met die in West-Europa. In Rusland is na het verdwijnen van het bewust atheïstische regime sprake van een religieuze opleving. Het is daarom interessant ook enige Russische gegevens te laten zien.

De beschikbare data vallen in enkele groepen uiteen. Kerklidmaatschap, kerkgang en deelname aan diverse door de kerk georganiseerde activiteiten wijzen op betrokkenheid bij het instituut van de kerk. Daar zijn praktijken zoals het bidden en de waardering voor rituelen (doop, kerkelijk huwelijk en begrafenissen) aan toegevoegd. Daarnaast wordt gerapporteerd over levensbeschouwelijke opvattingen: levensbeschouwelijke standpunten als het geloof in God, de visie op de bijbel en de mate waarin verschillende leerstellingen worden onderschreven.

Afstand tot de religie gaat doorgaans samen met permissieve morele opvattingen (Becker en De Wit 2000: 48-51). Er zal daarom aandacht worden besteed aan internationale verschillen in de standpunten ten aanzien van overspel, homoseksualiteit en abortus. Daarnaast komt de opvatting over de rolverdeling tussen man en vrouw aan de orde.

Er is van verschillende databestanden gebruikgemaakt. De European Social Survey (ESS) bevat enkele recente gegevens, afkomstig uit het jaar 2002/03. Het tijdschrift *Reader's Digest* van maart 2005 bevat de resultaten van een klein onderzoek naar godsdienstige opvattingen uit 2004 (*Reader's Digest* 2005: 90-95). In de jaren 1999-2002 werd de vierde editie van de World Values Survey (wvs) georganiseerd. Dit onderzoek is niet in alle deelnemende landen op hetzelfde moment gehouden. De Nederlandse resultaten zijn van 1999. De wvs bevat tevens de European Values Survey (EVS). Norris en Inglehart (2004) hebben van veel van de resultaten verslag gelegd. In de publicaties van Halman zijn eveneens gegevens te vinden. De *Atlas of European Values* geeft deze resultaten weer in de vorm van kaarten en diagrammen (Halman et al. 2005). In het kader van het International Social Survey Project werd in 1991 en 1998 onderzoek naar religie gedaan. Greeley (2004) geeft een overzicht van de resultaten.

De data maken het mogelijk om verschillen in opvattingen tussen Nederland en andere landen voor 1998, 1999 of 2002 te beschrijven. Uit deze vergelijking blijkt al hoever de secularisatie hier te lande is voortgeschreden. Een tijdsvergelijking, die de conclusies nog meer reliëf zou kunnen geven, is echter slechts beperkt mogelijk. De resultaten van eerdere peilingen van de World Values Survey zijn namelijk niet in alle opzichten vergelijkbaar met die van de latere peilingen. Verder namen er in 1991 veel minder landen deel aan het International Social Survey Project dan in 1998.

2.2 De betrokkenheid bij kerk en godsdienst in het algemeen

Tabel 2.1 bevat enige gegevens over de betrokkenheid bij kerk en godsdienst voor het jaar 2002. De tabel is gebaseerd op de European Social Survey. In de Scandinavische landen zijn mensen vaak lid van een kerk, maar de betrokkenheid is er laag. Regelde, dat wil zeggen wekelijkse, kerkgang komt weinig voor. De randkerkelijkheid, het percentage kerkleden dat de godsdienstoefening nooit of vrijwel nooit bijwoont, is hoog. Een betrekkelijk gering percentage van de bevolking – 14% tot 19% – bidt dagelijks. Ongeveer 20% van de inwoners beschouwt zichzelf als religieus. Hetzelfde geldt voor Frankrijk en Duitsland. Het beeld voor Duitsland is overigens beïnvloed doordat West-Duitsland en het voormalig, communistische Oost-Duitsland zijn samengevoegd.² De Zuid-Europese landen Spanje en Italië en tot op zekere hoogte Oostenrijk zijn het religieus. De positie van Spanje valt op: weliswaar beschouwt 78% van de Spanjaarden zich als lid van een kerk, maar 42% van de kerkleden gaat er niet heen.

Het Nederlandse percentage kerkleden is met 44% laag te noemen. Alleen in Zweden is het lager.³

Als het gaat om geregeld kerkbezoek, behoort Nederland tot de middengroep. Van de totale bevolking gaat 12% iedere week naar de kerk. Dit percentage komt elders ook voor of valt zelfs lager uit. Ook het aandeel van de randkerkelijken is met 35% ongeveer gemiddeld. Bidden doet men in Nederland nog vrij veel, ongeveer een derde van de bevolking bidt dagelijks. Dat is meer dan in Scandinavië en in Frankrijk en evenveel als in godsdienstige landen als Oostenrijk en Spanje. De Nederlan-

ders hebben vrij snel de neiging om zich als godsdienstig te beschouwen: 40% ziet zichzelf als een religieus mens. Het gaat hier om een score van 7 of meer op een schaal die van 1 tot 10 loopt. In Italië is dit percentage niet zo veel hoger (46%). De Nederlandse buitenkerkelijken noemen zich ook tamelijk snel een religieus mens (21% van de buitenkerkelijken). Dit percentage is het hoogste uit de laatste kolom van tabel 2.1. Mogelijk hebben de begrippen ‘religie’ en ‘religieus’ status en vinden veel mensen het prettig om zich als religieus te beschouwen.

Tabel 2.1 laat dus zien dat de kerkelijke betrokkenheid van de Nederlanders laag is, maar deze is dit eveneens in Scandinavië, Frankrijk en Duitsland. De positie van Nederland is in 2002 eerder gemiddeld dan uitzonderlijk. Het is de vraag of andere onderzoeken deze conclusie ondersteunen.

Tabel 2.1

Religieuze betrokkenheid naar land, 2002/'03 (in procenten)

	kerklid	kerkgang ^a	randkerkelijk ^b	bidden ^c	religieus ^d	buitenkerkelijk en religieus ^e
Noorwegen	51	5	52	19	18	8
Zweden	30	5	47	14	19	10
Denemarken	58	3	60	15	21	9
Groot-Brittannië	50	13	46	28	26	9
Nederland	44	12	35	33	40	21
België	49	11	44	21	34	13
Frankrijk	50	8	43	18	21	6
Duitsland	55	8	37	21	23	6
Oostenrijk	70	18	31	34	35	15
Italië	77	31	27	48	46	14
Spanje	78	21	42	31	25	4

a Gaat wekelijks of vaker naar de kerk, voor allen.
b Gaat bijna nooit of gaat nooit, voor kerkleden.
c Bidt dagelijks of bijna dagelijks, voor allen.
d Beschouwt zich als religieus: een score van 7 of meer op een schaal van 1-10, voor allen.
e Beschouwt zich als religieus: een score van 7 of meer op een schaal van 1-10, voor buitenkerkelijken.

Bron: ESS'02/'03

De gegevens van de tabellen 2.2 en 2.3 zijn niet geheel vergelijkbaar met die van tabel 2.1. Het gaat niet alleen om verschillende jaren van onderzoek, maar de onderwerpen zijn bovendien op verschillende manieren bevraagd.⁴ De gevolgen daarvan treden het duidelijkst aan de dag bij de vraag naar het kerklidmaatschap. De onderzoekers van de European Social Survey gebruiken de zogenaamde tweetrapsvraag, waarbij zij eerst informeren of de ondervraagde zich als lid van een kerk of een religieuze groep beschouwt en zij diegene daarna een lijst van kerkgenootschappen voorleggen. De antwoordmogelijkheid ‘geen’ ontbreekt hier: of de respondent buitenkerkelijk is,

is immers al bij de eerste vraag gebleken. In het International Social Survey Project wordt de zogenaamde eentrapsvraag gebruikt. De onderzoekers vragen tot welke kerk of groepering iemand zich rekent en laten deze persoon meteen kiezen uit een lijst van mogelijkheden, inclusief 'geen'. Het gebruik van de 'sluisvraag' in de tweetrapsvariant brengt randkerkelijken er eerder toe zich buitenkerkelijk te noemen dan zij bij de eentrapsvraag zouden doen. De verschillen in de aandelen van kerkleden en van buitenkerkelijken zijn dan ook aanzienlijk (Becker 2003). Volgens de European Social Survey zijn er in 2002 44% kerkleden in Nederland, volgens het International Social Survey Project gaat het om 60% in 1998.⁵

Het beeld dat de tabellen 2.2 en 2.3 opleveren, is in grote trekken hetzelfde als dat van tabel 2.1. In Scandinavië is men vaak lid van een kerk, maar men is er zeker niet meelevend te noemen. Het aandeel van de kerkleden in Zweden is nu overigens veel hoger dan bij de European Social Survey in 2002. In plaats van 30% zou het om 72% moeten gaan. Dit verschil is veel groter dan op grond van de verschillen in vraagstelling mag worden verwacht. De bevolking van de Zuid-Europese landen en die van Oostenrijk hechten aan kerk en godsdienst. Dit is het sterkst het geval in Italië.

In 1998 vertoont de situatie in Nederland overeenkomsten met die in Frankrijk en in Duitsland. Ondanks het karakter van de meting (de eentrapsvraag) blijft het aandeel van de kerkleden laag. Vergeleken met Frankrijk (53%), Duitsland (58%) en Groot-Brittannië (50%) gaat het echter niet om een uitzonderlijk laag niveau. In Nederland komt geregelde kerkgang weinig voor, maar in Engeland, Frankrijk en Duitsland is dat eveneens het geval. Deelname aan andere door de kerk georganiseerde activiteiten is in Nederland (27%) weer ongeveer even hoog als in Engeland en Frankrijk. De Duitse kerkleden zouden wat actiever kunnen zijn (35%). Volgens het International Social Survey Project bidt in 1998 24% van de Nederlandse bevolking geregeld. Dit percentage is hoger dan in de buurlanden Groot-Brittannië (15%), Frankrijk (15%) en Duitsland (10%). Ook volgens het International Social Survey Project voelen nogal wat Nederlanders zich in algemene termen aangetrokken tot religie. Het percentage ondervraagden dat zich als religieus beschouwt, is hoog: in 1998 54%. Ter vergelijking: in Engeland is dat 41%, in Duitsland 31% en in Frankrijk 29%.

In 1991 namen acht van de twaalf landen die in de tabellen worden genoemd, deel aan het International Social Survey Project. De veranderingen die vastgesteld kunnen worden, zijn over het algemeen gering. Zij wijzen niet op een keerpunt in de West-Europese secularisatie. Gegevens die op de een of andere wijze op religieuze affiliatie wijzen, blijven bijna alle gelijk of nemen iets af. Een enkele van de veranderingen verdient een afzonderlijke vermelding. Tussen 1991 en 1998 is het aantal kerkleden in Groot-Brittannië aanzienlijk gedaald, namelijk van 63% tot 50%.

De Verenigde Staten en Rusland namen deel aan de peilingen van het International Social Survey Project (ISSP) van 1991 en 1998, waaraan de tabellen 2.2 en 2.3 zijn ontleend. De Verenigde Staten gelden als een modern land, waar de godsdienst niettemin een sterke positie heeft. De onderzoeksbevindingen bevestigen deze beeldvorming. Er bestaat een sprekend contrast tussen de Verenigde Staten en de Europese

landen. Bijna elke Amerikaan is lid van een kerkgenootschap of van een religieuze groepering. Van de kerkleden in 1998 ging 39% iedere week naar de kerk. Dat lijkt weinig, afgemeten aan de 82% kerkleden in datzelfde jaar, maar verleden met andere landen is er toch van frequente kerkgang sprake. De Amerikanen zijn vaak actief in de kerk. Zij bidden vaak. Ruim driekwart van hen noemt zich religieus (tabel 2.2).

Tabel 2.2

Religieuze betrokkenheid naar land, 1991-1998 (in procenten)

	kerklid ^a		kerkgang ^b		allen actief in de kerk ^c		kerkleden actief in de kerk ^d	
	1991	1998	1991	1998	1991	1998	1991	1998
Noorwegen	94	90	9	9	33	31	34	33
Zweden		72		7		30		36
Denemarken		88		7		38		39
Groot-Brittannië	63	50	17	17	33	29	43	43
Nederland	63	60	21	18	29	27	56	55
Frankrijk		53		13		27		43
Duitsland	61	58	15	17	34	35	52	54
Oostenrijk	90	88		33	46	49	49	53
Italië	94	92	49	44	28	40	30	43
Spanje		86		36		18		21
Rusland	32	63	1	5	3	5	6	6
Verenigde Staten	90	82	44	39	51	52	54	58

a De vraagstelling is 'eentraps', het gegeven voor Nederland is ontleend aan het CBS.
b Gaat minimaal eenmaal per veertien dagen, voor allen.
c Activiteiten anders dan het bijwonen van de godsdienstoefening, voor allen.
d Activiteiten anders dan het bijwonen van de godsdienstoefening, voor kerkleden.

Bron: ISSP '91-'98

De veranderingen in Rusland trekken het meest de aandacht. Greeley (2003: 123-131) meent op grond van het International Social Survey Project dat de religie na de afschaffing van het communistisch regime herleeft. Norris en Inglehart (2004: 111-132) komen naar aanleiding van de World Values Survey tot de tegenovergestelde conclusie. Het is niet verwonderlijk dat de conclusies verschillen, want de uitkomsten zijn ambigu van karakter.

In 1998 noemt 63% van de Russen zich kerklid. In 1991 was dat nog 32% (tabel 2.2). Ook gingen de Russen zich vaker als godsdienstig beschouwen: dit percentage steeg van 11% tot 47% (tabel 2.3). Toch is het de vraag of deze aanzienlijke stijgingen een religieuze herleving representeren. Niet elke indicator wijst namelijk in die richting. Geregelde kerkgang komt bijna niet voor, noch in 1991, noch in 1998. Buiten de godsdienstoefening om is men bijna niet actief voor de kerk. Bidden wordt weinig gedaan: van de totale bevolking bidt in 1991 9% geregeld, in 1998 is dat

13% geworden. Ondanks enkele opvallende veranderingen is het dus waarschijnlijk te vroeg om van een religieuze herleving te spreken. Het is echter niet uitgesloten dat deze nu optreedt of nog zal optreden. Er is immers een einde gekomen aan de onderdrukking van de godsdienst. De Russen zijn er wellicht meer dan voorheen toe bereid blij te geven van een positieve houding ten opzichte van de godsdienst, zonder dat zij de gedragingen vertonen die daarbij horen. Of de afstand tussen denken en doen langzaamaan kleiner zal worden, is een onbeantwoorde vraag.

Tabel 2.3

Regelmatig bidden en het oordeel over zichzelf als 'een religieus mens', naar land, 1991-1998 (in procenten)

	bidden ^a		religieus ^b		buitenkerkelijk en religieus ^c	
	1991	1998	1991	1998	1991	1998
Noorwegen	18	14	37	40	8	16
Zweden		10		17		7
Denemarken		14		28		17
Groot-Brittannië	18	15	44	41	17	17
Nederland	27	24	52	54	23	28
Frankrijk		15		29		3
Duitsland	13	10	34	31	4	3
Oostenrijk	22	23	61	63	12	22
Italië	37	32	68	65	5	6
Spanje		23		57		1
Rusland	9	13	11	47	3	5
Verenigde Staten	42	47	74	77	32	37

a Bidt eenmaal per dag of vaker.
b Beschouwt zich als religieus: een score van 4 of meer op een schaal van 1-7, voor allen.
c Beschouwt zich als religieus: een score van 4 of meer op een schaal van 1-7, voor buitenkerkelijken.

Bron: ISSP'91-'98

De betekenis van de godsdienst voor het persoonlijk leven is het grootst in de Verenigde Staten. Aan het eind van de jaren negentig geeft 57% van de Amerikanen te kennen dat de religie een zeer belangrijke rol speelt in hun leven (tabel 2.4). In Europa is dit percentage veel lager, zelfs in Italië. Van de Nederlanders geeft 17% dit antwoord. De betekenis van de godsdienst is in Nederland dus gering, maar deze is niet extreem laag. Dat is eerder het geval in Duitsland (9%) en in Frankrijk (11%). De percentages in Groot-Brittannië, België en Spanje zijn ongeveer even hoog als in Nederland.

De mate waarin men in Europa prijs stelt op de doop van kinderen, het kerkelijk huwelijk en de kerkelijke begrafenis is veel hoger dan op grond van de andere resultaten zou worden verwacht. Van de Zweden en de Denen bijvoorbeeld zou 60% of meer hun kinderen laten dopen of in de kerk trouwen. Ongeveer 80% stelt prijs op een begrafenis met op zijn minst enige aandacht van kerkelijke zijde. Deze resultaten

vallen op, omdat juist in deze landen de kerkelijkheid zo gering is. Het is de vraag of het hier niet gaat om gewoontevorming of om de integratie van godsdienstige rituelen in het gezinsleven, zonder dat er veel belang aan de godsdienstige betekenis wordt gehecht. Het onderzoek geeft geen uitsluitsel over deze veronderstelling. In elk geval lijkt men ondanks secularisering nog vrij lang vast te houden aan deze 'overgangsrituelen'. Die gehechtheid wordt wel minder sterk: vrijwel alle percentages zijn aan het eind van de jaren negentig lager dan aan het begin.

Tabel 2.4

Het belang van kerkelijke ceremonieën en het belang van de religie voor het persoonlijk leven, naar land, 1990 en 1999-2002 (in procenten)

	religie zeer belangrijk		doop		kerkelijk huwelijk		kerkelijke begrafenis	
	1990	1999-'02	1990	1999-'02	1990	1999-'02	1990	1999-'02
Noorwegen	15	12	66		70		81	
Zweden	10	11	56	60	59	62	80	78
Denemarken	9	8	69	65	64	63	80	80
Groot-Brittannië	18	13	65	59	79	69	86	79
Nederland	21	17	47	40	52	46	60	56
België	17	18	75	70	76	70	79	74
Frankrijk	14	11	65	61	52	46	60	56
Duitsland	14	9	59	64	64	68	74	74
Oostenrijk	25	20	87	81	85	76	88	85
Italië	31	33	84	89	81	85	86	89
Spanje	21	19	75	78	75	75	76	80
Rusland	12	12	78	75	62	54	74	79
Verenigde Staten	54	57	57		86		87	

Bron: EVS/WVS '90-'99/'02

Het aantal Amerikanen dat hecht aan de kinderdoop is in 1990 betrekkelijk gering (de volwassenendoop heeft daar meer betekenis). Het is niet duidelijk waar dat aan ligt. Mogelijk vormt het karakter van een aantal kerkgenootschappen hier de verklaring. Anders dan in de voorafgaande tabellen is de positie van Nederland bijzonder. In het recentste jaar wil 40% kinderen laten dopen en stelt 46% prijs op de kerkelijke inzegening van het huwelijk. Dit zijn de laagste cijfers van tabel 2.4. Een begrafenis met godsdienstig ritueel wordt door 56% op prijs gesteld. Dat is even vaak als in Frankrijk. In Nederland is de aanhang voor de drie rituelen sinds 1990 gedaald (tabel 2.4).

2.3 De beoordeling van zichzelf als een godsdienstig mens

Het wekt geen verwondering dat kerkleden zich vaak als een religieus mens beschouwen. Deze neiging is de buitenkerkelijken echter niet geheel vreemd, zeker niet in Nederland (tabel 2.3). Een deel van de kerkverlaters zal enkele godsdienstige overtuigingen hebben behouden, hetgeen hier een verklaring voor zou kunnen vormen. In andere landen dan Nederland gaat deze verklaring natuurlijk ook op, maar toch is het aantal religieuze mensen onder de buitenkerkelijken er lager.⁶

Wat betekent het nu eigenlijk als een respondent zich als een religieus mens beschouwt en vooral, wat betekent dat in Nederland? De analyse, waarvan de resultaten in de tabellen 2.5 en 2.6 zijn vermeld, brengt mogelijk verheldering. Er werden hierbij vier groepen van ondervraagden onderscheiden: de kerkleden en de buitenkerkelijken in alle onderzochte landen samen en dezelfde groepen alleen in Nederland. Voor elke groep is de samenhang tussen de zelfbeoordeling als een godsdienstig mens en een aantal gedragingen en opvattingen over kerk en godsdienst berekend. Daar is de acceptatie van enkele paraculturele zaken aan toegevoegd, zoals waarzeggers, amuletten en astrologie. De correlaties zijn bijna alle significant, alleen correlaties van 0,06 en lager zijn dat niet. Het grote aantal respondenten zorgt ervoor dat de waarden van de correlaties snel de significantiedrempel overschrijden. De hoogte van de correlaties en hun teken zijn in dit geval van meer belang dan hun significantie.

De tabellen laten zich als volgt lezen: naarmate een kerklid in het totaal aantal landen zich meer als religieus beschouwt, gaat hij vaker naar de kerk (tabel 2.5). De correlatie is 0,49. Onder de buitenkerkelijken is dat ook zo, maar in iets minder sterke mate: de correlatie is 0,34. De religieuze kerkleden staan positief tegenover de religie. Zij vinden dat de religie de vrede bevordert (0,32) en de mensen toleranter maakt (0,29). Religieuze buitenkerkelijken vinden dat veel minder vaak: voor vrede is de correlatie 0,14 en voor tolerantie 0,09.

Het beeld voor Nederland is hetzelfde. Naarmate Nederlandse kerkleden zich vaker als religieus beschouwen, staan zij positiever tegenover kerk en godsdienst. Binnen de groep Nederlandse buitenkerkelijken is dat ook zo. De religieuze kerkleden onder de Nederlanders staan echter sceptisch of afwijzend tegenover de paracultuur. De correlaties zijn hier negatief, hetgeen op afwijzing duidt. De Nederlandse kerkleden geloven niet dat amuletten geluk kunnen brengen, dat waarzeggers de toekomst kunnen voorspellen en dat sterren de levensloop bepalen. Alleen voor de vermogens van gebedsgenezers maken zij een voorbehoud. De buitenkerkelijken die zich als religieus beschouwen, hebben echter sterk de neiging deze elementen van de paracultuur te accepteren. De correlaties zijn positief en veel hoger dan onder de kerkleden. Bij de amuletten staat -0,1 tegenover 0,26. Bij de waarzeggers gaat het om 0,29 tegenover -0,04. Bij astrologie staat 0,3 tegenover -0,14. Het geloof in gebedsgenezers is onder de religieus gestemde buitenkerkelijken veel sterker dan onder de religieuze kerkleden: 0,47 staat tegenover 0,15. Deze resultaten zijn ontleend aan het International Social Survey Project. Uit enkele gegevens van de laatst gehou-

den World Values Survey blijkt dat buitenkerkelijken, naarmate zij zich vaker een religieus mens voelen, meer geloof hechten aan telepathie, reïncarnatie en bovennatuurlijke krachten (tabel 2.6). Internationaal – het gaat hier om de eerste twee kolommen van tabel 2.5 en 2.6 – blijkt de verschillende stellingname tegenover de paracultuur eveneens, maar de tendens is zwakker.

Tabel 2.5

De samenhang tussen de mate waarin iemand zich als een religieus mens beschouwt en meningen over kerk en godsdienst, naar kerklidmaatschap en naar land, 1998 (in Pearsoncorrelaties)

	alle geselecteerde landen		Nederland	
	kerklid	geen kerklid	kerklid	geen kerklid
samenhang van zelfbeoordeling (is zeer religieus) met:				
kerkgang (vaak)	0,49	0,34	0,47	0,17
bidden (vaak)	0,62	0,58	0,58	0,56
vertrouwen in kerken (veel)	0,44	0,35	0,34	0,38
religie dient vrede (zeer eens)	0,32	0,14	0,16	0,17
religie maakt tolerant (zeer eens)	0,29	0,09	0,21	0,12
leven na de dood (ja)	0,45	0,51	0,48	0,52
de hemel (ja)	0,53	0,51	0,51	0,57
de hel (ja)	0,46	0,42	0,39	0,38
religieuze wonderen (ja)	0,46	0,41	0,47	0,51
amuletten brengen geluk (ja)	-0,03	0,11	-0,10	0,26
waarzeggers voorspellen toekomst (ja)	0,08	0,18	-0,04	0,29
gebedsgenezers kracht van God (ja)	0,16	0,22	0,15	0,47
sterren bepalen levensloop (ja)	0,00	0,19	-0,14	0,30
geslacht (vrouw)	0,13	-0,04	0,12	0,00
leeftijd (hoog)	0,17	-0,02	-0,04	-0,05
opleiding (hoog)	0,02	0,03	-0,04	0,05

Bron: SCP (ISSP'98)

Als een onderzoeker vraagt of iemand zich als een religieus mens beschouwt, krijgt hij dus van verschillende categorieën mensen een verschillend antwoord. Een kerklid geeft met een bevestigend antwoord te kennen dat hij overtuigd is van een aantal religieuze leerstellingen, dat hij positieve functies van de godsdienst onderkent en dat hij positief tegenover de kerk staat. Een buitenkerkelijke die een bevestigend antwoord geeft, bedoelt hetzelfde, al zal hij bij het nut van de religie wellicht een slag om de arm houden. Deze buitenkerkelijke zal echter ook geneigd zijn om de paracultuur, zielsverhuizing, magie en toverij voor waar te houden. Met andere woorden, de religieus gestemde buitenkerkelijke is een 'levensbeschouwelijke omnivoor', terwijl het kerklid zich aan zijn officiële leer houdt. Dit verschijnsel komt internationaal

voor en treedt ook in Nederland duidelijk aan de dag. Kennelijk noemen Nederlanders zich graag religieus. Als zij geen kerklid zijn, beschouwen zij allerlei vormen van geloof in het bovennatuurlijke daar als reden voor. Anders gezegd, Nederlanders zijn er toe geneigd een zeer ruime definitie van 'religie' aan te hangen. Dit is waarschijnlijk een kwestie van nationale cultuur, want demografisch is deze neiging niet goed te duiden: in Nederland ontbreekt de samenhang tussen de zelfbeoordeling als een religieus mens en geslacht, leeftijd en opleiding geheel. Onder de kerkleden geldt alleen dat vrouwen zich vaker als godsdienstig beschouwen dan mannen.

Tabel 2.6

De samenhang tussen de mate waarin iemand zich als een religieus mens beschouwt en de acceptatie van paraculturele verschijnselen, naar kerklidmaatschap en naar land, 1999-2002 (in Pearsoncorrelaties)

	alle geselecteerde landen		Nederland	
	kerklid	geen kerklid	kerklid	geen kerklid
samenhang van zelfbeoordeling (is zeer religieus) met:				
gelooft in telepatie (ja)	0,05	0,22	(-0,07)	0,22
gelooft in reïncarnatie (ja)	0,08	0,24	(-0,02)	0,24
gelooft zeker in bovennatuurlijke krachten (ja)	0,26	0,45	0,22	0,45

Bron: SCP (WVS'99-'02)

2.4 Opvattingen

In 2004 gaf het tijdschrift *Reader's Digest* opdracht voor een onderzoek naar godsdienstige opvattingen in veertien Europese landen. De redactie rapporteerde over vier vragen: naar het geloof in God, het geloof in een leven na de dood, de betekenis van het geloof voor de definiëring van goed en kwaad en de mogelijke bijdrage van het geloof tot een betere wereld (*Reader's Digest* 2005: 90-95). Vanwege verschillen in de formulering van de vragen en een andere keuze van landen zijn de uitkomsten van het *Reader's Digest*-onderzoek niet tot in detail vergelijkbaar met de andere onderzoeken die hier zijn gebruikt. Zij laten het niettemin toe om op grond van een beperkt aantal gegevens de internationale positie van Nederland in 2004 te beschrijven (zie tabel B2.1 van bijlage B2, gepubliceerd op internet: www.scp.nl/godsdienstigeveranderingen).

De positie van Nederland zoals die aan de hand van nieuwe gegevens is bepaald, verschilt weinig van het beeld dat eerder gehouden onderzoek oproept. Nederland is een gesecculariseerd land, maar het staat daarin niet alleen. Volgens *Reader's Digest* gelooft 51% van de Nederlanders in God, maar in België is het percentage niet zo veel hoger: 58%. In Nederland is het aantal mensen dat in een leven na de dood gelooft ongeveer even hoog als in Duitsland, België en Frankrijk. Nederlanders zijn sceptisch over de betekenis van de religie voor de moraal, maar Engelsen, Duitsers,

Belgen en Fransen zijn dat eveneens. Nederlanders geloven er niet erg in dat de godsdienst bijdraagt tot een betere wereld, maar Belgen en Fransen doen dat evenmin.

Tabel 2.7 bevat weer gegevens uit het International Social Survey Project, over de aanhang voor levensbeschouwelijke standpunten. De onderzoekers vroegen de respondenten of zij in God geloofden, dan wel geloofden dat er iets was maar geen middel zagen om daar echt achter te komen, of dat zij geloofden in een hogere macht. Er was slechts één antwoord mogelijk. De percentages van tabel 2.7 tellen per jaar horizontaal op tot 100.

Tabel 2.7

Levensbeschouwelijke standpunten naar land, 1991-1998 (in procenten)

	atheïst		agnost		hogere macht		geloof in God	
	1991	1998	1991	1998	1991	1998	1991	1998
Noorwegen	10	12	12	12	25	25	53	51
Zweden		17		18		33		32
Denemarken		15		16		24		46
Groot-Brittannië	10	10	14	16	13	14	64	61
Nederland	16	17	16	12	20	18	48	52
Frankrijk		19		18		15		48
Duitsland	30	33	12	12	16	17	42	38
Oostenrijk	4	7	8	8	25	25	63	60
Italië	3	4	3	5	9	7	82	84
Spanje		9		7		12		72
Rusland	19	20	19	12	21	15	39	54
Verenigde Staten	2	3	5	5	7	10	86	82

Bron: SCP (ISSP '91-'98)

In Nederland gelooft in 1998 52% in God. In Noorwegen is dat percentage vrijwel even hoog (51%), in Denemarken en in Frankrijk is het iets lager (46% en 48%). In Duitsland en in Zweden is het aantal gelovigen veel lager (38% en 32%). In 1991 bleek Oost-Duitsland uitgesproken ongodsdienstig te zijn (Becker en Vink 1994: 31-32). De samenvoeging van het vroegere West-Duitsland met Oost-Duitsland zal de aanhang voor de religie in Duitsland als geheel gedrukt hebben. Hoewel het aantal kerkleden in Rusland aanzienlijk is toegenomen (tabel 2.2), is het aandeel van de Russen die in God geloven aan de lage kant, namelijk 54%, vergeleken met 63% kerkleden. Zoals verwacht mag worden, is het geloof in God regel in de Verenigde Staten.

Als mensen het bestaan van God ontkennen, hoeven zij zich nog geen atheïst te noemen. De aanhang voor deze visie is laag, in Nederland 17% in 1998. Alleen in Duitsland gaat het om een aanzienlijk deel van de bevolking (33%). Het agnosticisme komt evenmin veel voor: in de meeste landen ligt de aanhang tussen 12% en 18%.

In Oostenrijk, Spanje, Italië en de Verenigde Staten neemt rond de 5% dit standpunt in. Vooral in Scandinavië gelooft men in een hogere macht, die zich overigens niet laat benoemen. Het geloof in God komt in de onderzochte landen dus nog het meeste voor, maar deze overtuiging is verre van algemeen.

Een fundamentele uitleg van de bijbel, ‘de Heilige Schrift is Gods Woord en moet woord voor woord letterlijk worden opgevat’, komt in 1998 alleen in Italië en in de Verenigde Staten in enige mate voor (26% en 30%) (tabel 2.8). Veel meer mensen beschouwen de bijbel als weliswaar door God geïnspireerd, maar niettemin vatbaar voor een uitleg naar tijd en plaats. Dit standpunt vindt men nogal eens in Nederland (40%). De helft van de Amerikanen is deze gedachte toegedaan. De betekenis van de bijbel als een cultuurhistorisch document – een collectie van oude verhalen, mythen en legenden – wordt vooral in Scandinavië onderkend. In Nederland kent 31% van de bevolking de bijbel alleen cultuurhistorische betekenis toe. Vooral Nederlanders (20%) en Duitsers (25%) staan onverschillig tegenover de bijbel. Zij hebben er geen mening over of denken dat de bijbel niets met het eigen leven te maken heeft (tabel 2.8).

Tussen 1991 en 1998 is er weinig veranderd in de levensbeschouwelijke standpunten. Rusland vormt daar een uitzondering op: de aanhang voor het geloof in God nam toe van 39% tot 54% (tabel 2.7). Ook in de visie op de bijbel zit weinig beweging, de moeilijk interpreteerbare afname van de overtuiging dat Gods woord vatbaar is voor uitleg in Oostenrijk daargelaten (tabel 2.8). In Rusland verminderde de beoordeling van de bijbel als uitsluitend cultuurhistorisch van belang en steeg de aanhang voor de mogelijkheid van goddelijke inspiratie, die de mogelijkheid van de interpretatieve benadering openlaat.

Tabel 2.8
Opvatting over de bijbel naar land, 1991-1998 (in procenten)

	Gods woord		door God geïnspireerd		mythen en sagen		onverschillig	
	1991	1998	1991	1998	1991	1998	1991	1998
Noorwegen	11	11	38	35	47	50	4	5
Zweden		5		17		68		11
Denemarken		8		20		60		13
Groot-Brittannië	7	5	38	38	47	48	8	10
Nederland	8	9	37	40	34	31	20	20
Frankrijk		4		35		50		11
Duitsland	10	8	32	30	39	37	19	25
Oostenrijk	13	14	51	44	32	32	4	10
Italië	27	26	54	54	16	13	4	8
Spanje		13		52		27		7
Rusland	10	15	17	33	58	25	16	27
Verenigde Staten	34	30	50	49	15	17	2	3

Bron: SCP (ISSP '91-'98)

De ideeën dat er een leven na de dood is en dat de hemel bestaat, worden vrij veel aangehangen (tabel 2.9). Het is overigens onduidelijk of alle ondervraagden deze verschijnselen in christelijke zin opvatten. In tabel 2.9 zijn per denkbeeld de antwoordmogelijkheden 'bestaat zeker' en 'bestaat waarschijnlijk' bij elkaar opgeteld. Tabel B2.2 van bijlage B2 (zie www.scp.nl/godsdienstigeveranderingen) geeft weer hoeveel mensen er alleen met zekerheid in de voorgelegde leerstellingen geloven. Deze percentages zijn veel lager dan die van tabel 2.8 met de gecombineerde antwoorden. Van de Nederlanders vindt bijvoorbeeld in 1998 60% dat het bestaan van het leven na de dood op zijn minst waarschijnlijk is. Veel minder Nederlanders (31%) geloven daar met zekerheid in (tabel 2.9, tabel B2.2). Het is dus aannemelijk dat er veel twijfel over de geldigheid van de leerstellingen bestaat.

Tabel 2.9

Geloofd zeker in leerstellingen of vindt deze waarschijnlijk naar land, 1991-1998 (in procenten)

	geloofd zeker in of vindt bestaan waarschijnlijk:									
	leven na de dood		de hemel		de hel		religieuze wonderen		persoonlijke aandacht ^a	
	1991	1998	1991	1998	1991	1998	1991	1998	1991	1998
Noorwegen	60	53	47	41	22	19	42	38	39	33
Zweden		51		28		14		27		24
Denemarken		41		32		16		25		38
Groot-Brittannië	54	59	54	53	29	32	45	38	37	35
Nederland	53	60	40	48	18	26	32	40	31	33
Frankrijk		51		33		20		37		29
Duitsland	33	35	31	34	15	23	49	50	26	25
Oostenrijk	59	60	46	45	28	31	65	65	43	39
Italië	66	73	58	68	49	59	67	72	56	58
Spanje		55		51		38		46		44
Rusland	39	40	33	31	30	31	39	35	24	38
Verenigde Staten	78	81	86	86	71	74	74	79	74	73

a Geloofd zeker of vindt het waarschijnlijk dat er een God bestaat die zich met ieder mens persoonlijk bezighoudt.

Bron: SCP (ISSP '91-'98)

In 1998 denkt ongeveer een derde dat God zich persoonlijk met hen bezighoudt. De Amerikanen denken dat iets vaker (42%), maar in de Europese landen wordt de gedachte van een God die de levens bestiert, weinig aangetroffen. In Italië komt dit geloof het meeste voor, namelijk bij 58% van de bevolking.

Zoals eerder werd vermeld, denkt 60% van de Nederlanders dat er op de dood een ander leven volgt. Internationaal gezien is dit een gemiddeld percentage. Het leven na de dood wordt eerder gezien als een hemel dan als een hel. Van de Nederlanders gelooft 48% in de hemel en 26% in de hel. Afgezien van de Verenigde Staten en Zuid-Europa zijn deze percentages nog hoog te noemen. In Nederland komt het

geloof in de hemel ongeveer even vaak voor als in Noorwegen, maar minder vaak dan in Zweden, Denemarken, Frankrijk en Duitsland. In deze landen is het geloof in de hel even vaak of minder sterk aanwezig. Men gelooft 'verwonderlijk vaak in wonderen'. Nederlanders denken vaak dat religieuze wonderen bestaan (40% in 1998). Zelfs in Frankrijk, waar de bevolking blijkt geeft van een aanzienlijke scepsis jegens de religie, gelooft toch nog 37% in het wonder.

Voorzover er verandering is opgetreden, is dat vooral in Nederland gebeurt. De aanhang voor het geloof in het leven na de dood, de hemel, de hel en wonderen nam toe. De toename is niet groot, maar zij treedt consequent op. Volgens de studie van Becker en De Wit (2000: 72-73) ging het hier gedeeltelijk om een tijdsverschijnsel. Er zal in hoofdstuk 4 aandacht aan deze verandering worden besteed.

In Nederland gaat een sterke godsdienstige overtuiging samen met traditionele morele opvattingen over huwelijk, gezin, seksualiteit en medische ethiek (Becker et al. 1997: 153-166; Becker en De Wit 2000: 48-51). Internationaal is dat ook het geval. Een godsdienstig klimaat gaat samen met moreel traditionalisme. De mate waarin dit het geval is, verschilt overigens per moreel issue. Zo denken de Amerikanen positief over het buitenshuis-werken van de gehuwde vrouw, terwijl zij op overspel en homoseksualiteit traditioneel reageren (tabel 2.10). In Amerika is in 1998 de afkeuring van overspel en homoseksualiteit het sterkst aanwezig. De Amerikanen wijzen abortus eveneens af, maar doen dat met 47% toch minder dan men op grond van de in de Verenigde Staten actieve anti-abortusbeweging zou vermoeden. De afkeuring van de drie verschijnselen is hoog in Italië. In Spanje is alleen de houding tegenover overspel uitgesproken negatief. Beide landen gelden als godsdienstig, maar de oordelen in Scandinavië, waar de afstand tot de religie veel groter is, zijn eveneens negatief. Net als in de Verenigde Staten is de permissiviteit bij abortus groter. De Nederlanders oordelen niet uitgesproken permissief: in 1998 keurt 55% overspel sterk af, 36% doet dit bij abortus. Homoseksualiteit is echter veel meer geaccepteerd: slechts 16% vertoont sterke afkeuring. De positie die men in Rusland ten aanzien van deze issues inneemt, is onduidelijk. Overspel wordt er niet in het bijzonder afgekeurd, de afwijzing van abortus is gering. De Russen hebben een afkeer van homoseksualiteit.

Er vallen weinig veranderingen te constateren. De houding tegenover homoseksualiteit wordt milder in Noorwegen, Groot-Brittannië, Italië en zelfs in de Verenigde Staten. In Italië raakt abortus iets meer geaccepteerd, maar in Amerika is het omgekeerde het geval. De bezwaren tegen overspel blijven internationaal ongeveer even sterk. In Nederland valt te constateren dat het oordeel over overspel en abortus rigider wordt. Deze ontwikkeling sluit aan bij de trend die in de godsdienstige oordelen te constateren was.

Tabel 2.10

De strenge afkeuring van enkele gedragingen naar land, 1991-1998 (in procenten)

	overspel		homoseksualiteit ^a		abortus ^b	
	1991	1998	1991	1998	1991	1998
Noorwegen	57	56	50	37	25	28
Zweden		58		35		20
Denemarken		63		30		21
Groot-Brittannië	62	58	60	44	18	27
Nederland	48	55	16	16	31	36
Frankrijk		38		38		12
Duitsland	44	44	35	33	20	24
Oostenrijk	50	45	40	34		32
Italië	51	58	64	56	36	43
Spanje		64		33		36
Rusland	38	34	65	61	4	8
Verenigde Staten	73	80	75	62	39	47

a Homoseksueel geslachtsverkeer.
b Abortus als het gezin een zeer laag inkomen heeft.

Bron: SCP (ISSP '91-'98)

De rolverdeling tussen man en vrouw, waarbij de man het betaalde werk doet en de vrouw het huishouden, is vanzelfsprekend van een andere orde dan de verschijnselen uit tabel 2.10. Toch maakt adhesie deel uit van een traditioneel patroon van normen en waarden. In de Scandinavische landen, in Nederland en in Frankrijk is het traditionalisme in geringe mate aanwezig (tabel 2.11). In beide laatste landen is een naar verhouding aanzienlijk deel van het publiek van mening dat het gezinsleven er onder zou kunnen lijden als de vrouw buitenshuis werkt. In Spanje is de weerstand tegen de werkende vrouw weer lager dan in Italië. In Amerika is de acceptatie groot. Rusland neemt een uitzonderlijke positie in: in 1998 accepteert 70% de traditionele rolverdeling en ziet 72% nadelen voor het gezinsleven. In dit land werken vrouwen in de regel buitenshuis, maar de bevolking ziet dat liever anders. Het is onduidelijk hoe de tegenzin moet worden geïnterpreteerd. Het soort werk dat de vrouwen er doen en de beloning die zij ervoor krijgen, kunnen van belang zijn. In de Sovjetperiode werd sterk gepropageerd dat vrouwen buitenshuis werkten. Het feit dat de druk van bovenaf kwam en mogelijk veel minder uit de bevolking zelf, kan ook invloed hebben gehad.

Tabel 2.11

De weerstand tegen het buitenshuiswerken van de gehuwde vrouw naar land, 1991-1998 (in procenten)

	traditionele rolverdeling ^a		gezinsleven heeft te lijden ^b	
	1991	1998	1991	1998
Noorwegen	19	13	29	22
Zweden		8		24
Denemarken		19		25
Groot-Brittannië	34	20	38	31
Nederland	18	16	28	38
Frankrijk		19		42
Duitsland	28	42	40	42
Oostenrijk	56	39	62	59
Italië	33	34	62	58
Spanje		25		44
Rusland		70		72
Verenigde Staten	29	22	35	31

a Man hoort het geld te verdienen, vrouw hoort thuis.
b Het gezinsleven lijdt eronder als de moeder fulltime werkt.

Bron: SCP (ISSP'91-'98)

2.5 Samenvatting

De secularisatie heeft tot nu toe niet tot internationale godsdienstige nivellering geleid. Er blijven verschillen bestaan tussen groepen van landen. De Verenigde Staten staan tegenover de Europese landen. In Amerika is de aanhang voor de religie veel hoger en de moraal is er in enkele opzichten traditioneler.

Binnen Europa verschillen de Scandinavische landen van de Zuid-Europese naties. In Scandinavië is het kerklidmaatschap hoog, maar men komt niet of slechts incidenteel in de kerk. Men neemt nog wel deel aan activiteiten die de kerk buiten de diensten om organiseert. De Zweden zijn minder godsdienstig dan de Noren en de Denen. In Italië en Spanje is de aanhang voor de religie groot. Niet alleen is men er lid van de kerk, men komt er ook vaak en onderschrijft godsdienstige leerstellingen. Spanje is minder godsdienstig en in moreel opzicht moderner dan Italië.

De resterende landen, West-Europa in feite, staan tussen deze beide polen in. Binnen deze groep is Nederland zeker een geseclariseerd land. Het kerklidmaatschap is in Nederland laag, het aantal mensen dat in God gelooft, is dat eveneens. Het valt overigens op dat het geloof in religieuze wonderen lang standhoudt. Dit is niet een typisch Nederlands verschijnsel. In andere opzichten – meelevendheid, de visie op de bijbel – zijn de Nederlandse scores gemiddeld te noemen. De levensbeschouwelijke situatie in Nederland lijkt dus op die in andere West-Europese landen, waarbij de secularisatie in Frankrijk verder lijkt te zijn voortgeschreden. Hetzelfde

kan van Duitsland worden gezegd, maar vermoedelijk is de Duitse eenwording hier van invloed. Oost-Duitsland bleek in 1991 uitgesproken ongodsdienstig te zijn.

Behalve tussen de landen bestaan er ook scheidslijnen tussen de opvattingen. De mate waarin de mensen kerkelijke rituelen – doop, huwelijk en begrafenis – op prijs stellen, is nog hoog, ook in landen waar de ondervraagden zeggen dat de godsdienst geen of slechts een ondergeschikte betekenis in hun persoonlijk leven heeft.

Het is mogelijk dat een buitenkerkelijke zich toch als een religieus mens beschouwt. Als een buitenkerkelijke zich godsdienstig noemt, gelooft hij in traditioneel-christelijke opvattingen en staat hij positief tegenover kerk en godsdienst. Hij vertoont echter ook de neiging om geloof te hechten aan paraculturele en magische verschijnselen, zoals waarzeggen, astrologie en telepathie. Kerkleden met een sterk religieuze inslag verwerpen deze verschijnselen daarentegen. Religieuze buitenkerkelijken lijken dus van alles te geloven, als het maar om iets bovennatuurlijks gaat. Zij hanteren een ruime definitie van religie. Religieuze buitenkerkelijken komen niet zo vaak voor, maar in Nederland gaat het nog om ongeveer een vijfde van de bevolking.

De veranderingen zijn in de jaren negentig gering geweest. De periode is kort en de grote veranderingen waren vermoedelijk al achter de rug. Voorzover de situatie zich heeft gewijzigd, is er vrijwel nergens sprake van trends die tegen de secularisering in gaan. In Nederland kregen tussen 1991 en 1998 een aantal leerstellingen weliswaar meer bijval, maar deze tendens is niet internationaal opgetreden.

De veranderingen in Rusland verdienen afzonderlijk aandacht, omdat daar volgens velen na de val van het communisme een religieuze herleving zou hebben plaatsgevonden. Er zijn gegevens die daarop wijzen. Het aantal kerkleden nam tussen 1991 en 1998 toe en meer Russen gingen zich religieus noemen. Het geloof in God kreeg meer aanhang. Het percentage gelovigen was bijna even hoog als in Nederland. Aan kerkelijke ceremoniën werd waarde gehecht, aan doop en kerkelijke begrafenis overigens meer dan aan het kerkelijk huwelijk. De bevolking gaat overigens vaker niet dan wel naar de kerk en is ook in andere opzichten weinig meelevend. Traditionele leerstellingen worden in geringe mate onderschreven. Er valt in elk geval te concluderen dat het taboe op de religie, zoals dat onder het communisme feitelijk bestond, wegvalt. De toekomst moet leren of er van een echte herleving sprake is.

Terugkerend naar de internationale positie van Nederland: dat is een geseculariseerd land, dat in Europa echter niet langer als koploper kan worden beschouwd. Frankrijk zou eerder voor deze kwalificatie in aanmerking komen. Wat betreft secularisatie is Nederland dus even vaak een gemiddeld als een uitzonderlijk land.

Noten

- 1 Er is gevraagd naar de mate waarin de ondervraagde zich verwant voelde met een aantal levensbeschouwelijke stromingen. De respondent gaf zijn oordeel bij elk van de stromingen afzonderlijk (ratings). Er was dus meer dan één antwoord mogelijk. Voor figuur 2.1 zijn de antwoordmogelijkheden ‘sterk verwant’ en ‘enigszins verwant’ bij elkaar geteld, waardoor een globale maat voor sympathie ontstaat.
- 2 De resultaten van West- en Oost-Duitsland zijn gewogen met de bevolkingsaantallen.
- 3 Volgens informatie van Zweedse onderzoekers is dit percentage niet onwaarschijnlijk laag.
- 4 In tabel 2.2 zijn geen gegevens opgenomen over de randkerkelijkheid, omdat de vraag naar de kerkgang in Nederland iets anders is gesteld dan in de andere landen.
- 5 In 1991 werd in het Nederlandse International Social Survey Project de tweetrapsvraag gebruikt. In tabel 2.2 is daarom voor dat jaar het gegeven van het CBS vermeld, waar men de eentrapsvraag gebruikt.
- 6 Het is de vraag of er aan het percentage voor Duitsland veel belang moet worden gehecht. Tabel 2.1 geeft een veel lager percentage aan. De resultaten voor Nederland zijn echter consequent.

3 Kerkgemeenschappen

3.1 Inleiding

Dit hoofdstuk behandelt veranderingen in de kerkelijkheid. Om te beginnen worden cijfers gepresenteerd op basis van tellingen die kerkgemeenschappen zelf bijhouden en die betrekking hebben op het lidmaatschap van een kerkgemeenschap en uiteenlopende vormen van kerkelijke deelname. Nadat kort is ingegaan op het verschijnsel van de migrantenkerken, worden vervolgens – en uitgebreider – de ontwikkelingen op basis van bevolkingsenquêtes besproken. Achtereenvolgens passeren veranderingen in het lidmaatschap, de kerkelijke socialisatie en de kerkgang de revue. Daarbij komen ook verschillen tussen leeftijdscategorieën en bevolkingsgroepen ter sprake. Afgesloten wordt met een blik in de toekomst.

3.2 Kerncijfers op basis van institutionele tellingen

Gestart wordt met een impressie over de volle breedte van het veld. Tabel 3.1 geeft een overzicht van de ontwikkelingen in het ledental van tientallen kerkgemeenschappen op basis van de statistieken die zij zelf bijhouden.¹ Het overzicht beperkt zich tot kerkgemeenschappen die in minstens één van de onderzochte jaren over meer dan 1000 leden beschikten. Het beeld wordt hier en daar vertroebeld doordat sommige kerken nauwelijks een registratie bijhouden, door niet steeds eensluidende definities van lidmaatschap, door fusies en door kerkelijke versplintering via afscheidingen. Zo vormt de Hersteld Hervormde Kerk een nieuwe afsplitsing van de Nederlandse Hervormde Kerk en zijn de Voortgezette Gereformeerde Kerken een nieuwe afsplitsing van de Gereformeerde Kerken in Nederland, in het kielzog van het fusieproces dat leidde tot de Protestantse Kerk Nederland. Een andere afsplitsing manifesteerde zich via de Voortgezette Vrijgemaakte Kerk.

De cijfers brengen (met vorengenoemde kanttekeningen) de snelle erosie van het kerkelijk christendom in ons land in beeld. Volgens de opgetelde statistieken van de kerken liep het percentage Nederlanders dat is aangesloten bij een christelijke kerk tussen 1970 en 2005 terug van 75% naar 45%. Er zijn echter ook kerkgemeenschappen die juist een onstuimige groei doormaakten: om te beginnen de Evangelische Broedergemeenten en een aantal Pinkstergemeenten en Evangelische gemeenten (die tussen 1970 en 1990 konden bogen op een groeicijfer van maar liefst 300%); in mindere mate ook de Getuigen van Jehova en de Mormonen. Inmiddels is overigens ook bij deze conservatieve en sterk op missionering ingestelde groepen de groei (vrijwel) tot staan gekomen, al kan niet worden uitgesloten dat deze stabilisatie valt terug te voeren op de gebrekkige registratie bij deze kerken.

De sterke groei van de Evangelische Broedergemeenten is vooral toe te schrijven aan de instroom van Surinamers rond het midden jaren van de jaren zeventig.

Tabel 3.1

Ontwikkelingen in de ledentallen van Nederlandse kerkgenootschappen, 1970-2005

	1970	1980	1990
Rooms-Katholieke Kerk	5.273.665	5.453.217	5.559.550
Oud-Katholieke Kerk	8.015	6.113	.
Vrij-Katholieke Kerk	1.019	851	869
Nederlandse Hervormde Kerk	3.075.565	2.930.928	2.677.244
Gereformeerde Kerken (synodaal)	864.978	869.100	794.008
Evangelisch-Lutherse Kerk	48.195	33.998	23.811
Protestantse Kerk Nederland (fusie van NHK, GKN en ELK) ^a	–	–	–
Hersteld Hervormde Kerk ^b	–	–	–
Voortgezette Gereformeerde Kerken ^c	–	–	–
Christelijke Gereformeerde Kerken	69.641	74.482	75.924
Gereformeerde Gemeenten	76.643	83.800	91.038
Gereformeerde Gemeenten in Nederland	15.946	19.124	21.000
Gereformeerde Gemeenten (buiten verband)	–	.	.
Oud-Gereformeerde Gemeenten in Nederland	18.330	.	17.000
Vrije Oud Gereformeerde Gemeenten	.	.	.
Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt)	86.451	98.606	114.120
Nederlands Gereformeerde Kerken	27.738	29.329	29.624
Voortgezette Vrijgemaakte Kerk ^d	–	–	–
Algemene Doopsgezinde Sociëteit	32.615	22.500	19.553
Remonstrantse Broederschap	18.355	12.166	8.268
Vrijzinnige Geloofsgemeenschap NPB	5.705	.	.
Unie van Baptistengemeenten	9.611	11.951	12.359
Broederschap van Baptistengemeenten	.	.	.
Onafhankelijke Vrije Baptistengemeenten	.	.	.
Zevende-Dags Adventisten	3.340	3.914	4.120
Bond van Vrije Evangelische Gemeenten	8.650	7.691	7.239
Leger des Heils	11.000	.	8.500
Diverse Pinkstergemeenten en Evangelische gemeenten ^e	17.480	34.190	70.000
Evangelische Broedergemeenten	5.240	.	.
Nieuw-Apostolische Kerk in Nederland	.	12.500	.
Apostolisch Genootschap	30.430	26.290	.
Jehovah's Getuigen	18.261	26.613	31.359
Mormonen	4.600	5.800	7.000
Christelijke Gemeente Nederland (Noorse Broeders)	.	.	.
Anglicaanse Kerk in Nederland ^f	.	.	.
Geredja Indjili Maluku (Moluks Evangelische Kerk) ^f	.	.	.
Oosters-Orthodoxe Kerken ^f	6.590	.	.
Totaal Nederlandse kerken (x 1000)	9.738,1	9.763,2	9.572,6
Nederlandse bevolking (x 1000)	12.975,6	14.091,0	14.892,6
% Nederlanders lid van een kerk	75,0	69,3	64,3

. = Onbekend – = Kerkgenootschap bestond nog niet of niet meer.

a Cijfers van Nederlandse Hervormde kerk, Gereformeerde Kerken in Nederland en Evangelisch-Lutherse Kerk opgeteld (resp. 1.381.668, 607.344 en 13.143 leden).

b Nieuwe afsplitsing NHK.

c Nieuwe afsplitsing GKN.

d Nieuwe afsplitsing.

e Inclusief de in 2002 opgerichte Verenigde Pinkster- en Evangeliegemeenten (19.820 leden).

f Ruwe schatting.

Bron: Stoffels en Walinga (VUA 2005).

2000	2004/'05	% verschil 1970-1990	% verschil 1990-2004/'05
5.106.333	4.644.800	+5	-16
.	6.001		
.	800	-15	-8
1.579.627	-	-13	
676.627	-	-8	
14.928	-	-51	
-	2.002.155	-12	-43
-	53.900		
-	3.400		
74.739	73.978	+9	-3
98.495	102.480	+19	+13
20.644	21.646	+32	+3
3.000	2.500		
18.000	18.000	-7	+6
.	5.000		
125.048	126.949	+32	+11
30.169	31.590	+7	+7
-	1.500		
11.776	9.600	-40	-51
5.445	5.460	-55	-34
6.287	5.338		
12.224	11.364	+29	-8
3.500	4.200		
.	4.200		
4.300	4.500	+23	+9
6.200	5.821	-16	-20
7.511	6.915	-23	-19
80.000	81.000	+300	+16
21.000	20.000		
12.233	11.856		
20.810	18.673		
31.089	29.632	+72	-6
7.500	7.500	+52	+7
2.000	2.100	.	.
.	33.000		
.	25.000		
.	22.000		
7.979,5	7.403,5	-2	-23
15.848,3	16.292,4	+15	+9
50,3	45,4	-14	-29

Tabel 3.2 bevat nadere cijfers over de participatie in de Rooms-Katholieke Kerk van Nederland en de Protestantse Kerk in Nederland (PKN), die tezamen bijna 90% van alle in ons land bij een kerk aangesloten christenen omvatten.

Tabel 3.2

Kerncijfers van de Rooms-Katholieke Kerk (1980 en 2004) en de Protestantse Kerk in Nederland (2004)

	rooms-katholieke kerk		protestantse kerk in Nederland
	1980	2004	2004
leden			
absoluut (x 1000)	5.617,1	4.622,0	2.150,0 ^a
als % van de bevolking	40	28	13
aantal parochies/gemeenten/kerken			
	1.791	1.463	1.832
aantal			
priesters/predikanten/diakens	2.746	1.265	2.200
pastorale werk(st)ers	302	797	
vrijwilligers	230.000 ^b	274.600	270.000 ^a
kerkgangers			
absoluut (x 1000)	1.227,1	348,8	460,0 ^a
als % van aantal leden	24	8	21
doopsels			
absoluut (x 1000)	56	35	14,15 ^c
als % van levendgeborenen	31	18	7
aantal eerste communies (x 1000)	74	.	
aantal vormsels/belijdenissen (x 1000)	75	28	7,6 ^b
in de kerk gesloten huwelijken			
absoluut (x 1000)	28	7	.
als % van gesloten huwelijken	31	9	
kerkelijke uitvaarten, beaardingen, crematies			
absoluut (x 1000)	34	36	19,150 ^c
als % van aantal overledenen	29	26	14
aantal kerkgebouwen			
		1.740	2.319

. = Onbekend.
a Schatting.
b Cijfer voor 1977.
c Kerncijfers 2000.

Bron: KASKI (Kerncijfers 2004; <http://www.kerkbalans.nl/uploads/docs/Notitie%20Kerkgenootschappen%202006.pdf>)

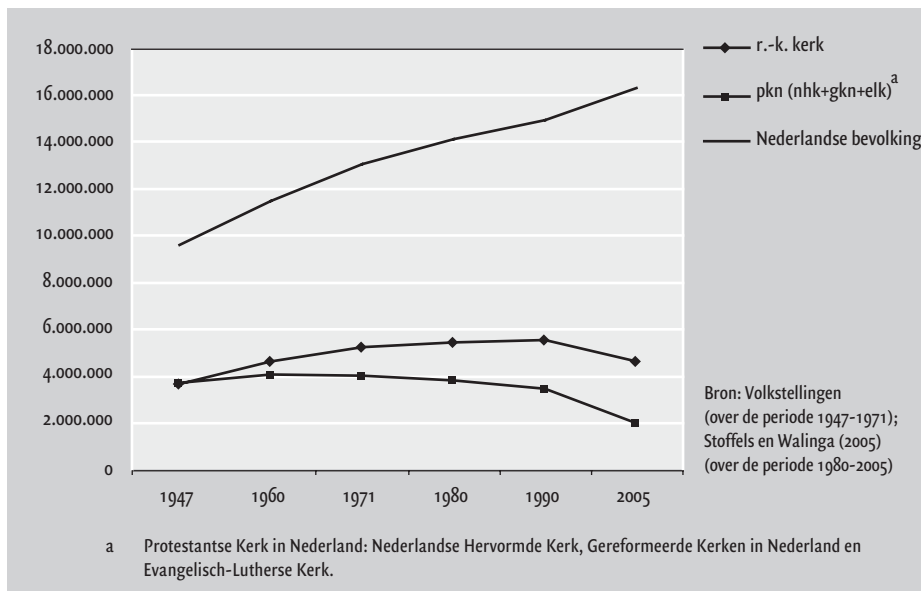
De PKN ontstond in 2004 uit een fusie van de Samen op Weg kerken (de Nederlandse Hervormde Kerk, de Gereformeerde Kerken in Nederland en de Evangelisch-Lutherse Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden). Voor de PKN zijn alleen recente cijfers beschikbaar, maar de Rooms-Katholieke Kerk houdt al een halve eeuw het soort gegevens bij waarover in tabel 3.2 wordt gerapporteerd. Hier hebben we ons beperkt door 1980 als vroegste peiljaar te nemen. Het verval is groot geweest voor de Rooms-Katholieke Kerk in Nederland: het aandeel van de katholieken onder de bevolking liep terug van 40% naar 28% en het aantal parochies daalde met 18%. Ging in 1980 nog een kwart van de katholieken zondags naar de kerk, in 2005 was dit nog maar 8%. In 1980 liet nog bijna een derde van de Nederlanders zijn kind in de Rooms-Katholieke Kerk dopen, 25 jaar later gold dit voor nog maar 18%. Werd destijds 31% van de in het totaal in ons land gesloten huwelijken katholiek ingezegend, inmiddels is dat bij slechts 9% het geval. Alleen het aantal kerkelijke begrafenissen en crematies bleef min of meer op peil. Een belangrijk gegeven is de feitelijke ontwikkeling van de kerk naar een vrijwilligerskerk: terwijl het aantal priesters afnam met 54%, steeg het aantal vrijwilligers met 19% en het aantal pastorale werkers met maar liefst 164%.

Toch vormen de kerken ook na decennia van onafgebroken afbrokkeling nog altijd een maatschappelijke factor van betekenis. Meer dan vier op de tien Nederlanders staan nog steeds ingeschreven bij een van de twee kerkgenootschappen, die beschikken over ruim 4000 kerkgebouwen, verspreid over heel het land. Ze bieden daar op lokaal niveau het middelpunt en de infrastructuur van 3300 parochiegemeenschappen en gemeentes. De twee kerkgenootschappen mobiliseren elk weekend ruim 800.000 kerkgangers en steunen op 3500 priesters, predikanten en diakens, 800 pastorale werkers en 545.000 vrijwilligers. Elk jaar wordt een op de vier kinderen gedoopt en een op de tweeënhalf doden kerkelijk bijgezet.²

Figuur 3.1 brengt nog eens in beeld dat de Rooms-Katholieke Kerk vanaf de jaren zestig de erosie niet langer door een geboorteoverschot wist te compenseren en sindsdien achterblijft bij de groei van de totale bevolking, een ontwikkeling die zich vooral onder de Nederlands hervormden al veel eerder had ingezet. Het verschil is niet alleen groot vergeleken met een aantal charismatische groepen, maar wijkt, zoals tabel 3.3 laat zien, ook sterk af van het patroon dat de moslims en hindoes in ons land vertonen en die te maken heeft met de nieuwe instroom van personen in ons land. Tegenover een afname na de jaren zestig bij de katholieken en de kerken die inmiddels zijn opgegaan in de PKN van respectievelijk 12% en 51%, staat een stijging van het percentage moslims en hindoes van achtereenvolgens 1648% en 3200%.

Figuur 3.1

Ontwikkelingen in het ledental van de Rooms-Katholieke Kerk en de kerken die vanaf 2004 de Protestantse Kerk in Nederland (PKN) vormen, vergeleken met de omvang van de totale bevolking, 1947-2005

Tabel 3.3

Vergelijking tussen het aantal leden van de twee grootste christelijke kerkgenootschappen en het aantal moslims en hindoes in ons land, sinds 1971

	1971	1980	1990	2005
r.-k. kerk (x 1000)	5.274	5.453	5.560	4.645
pkn (nhk+gkn+elk) (x 1000)	4.055	3.834	3.495	2.002
moslims (x 1000)	54	236	458	944
hindoes (x 1000)	3	34	61	99
Nederlandse bevolking	13.060	14.091	14.893	16.292
				hele periode
% verschil	1971-1980	1980-1990	1990-2004/'05	1971-2004/'05
r.-k. kerk	+3	+2	-16	-12
pkn	-5	-9	-43	-51
moslims	+337	+94	+106	+1648
hindoes	+1033	+79	+62	+3200

a Cijfer voor 2004.

Bron: Stoffels en Walinga (2005); CBS (Statline)

De veranderingen zijn het best gedocumenteerd in de Rooms-Katholieke Kerk, en ze zijn ingrijpend, ook voor de afgelopen twintig jaar, zoals tabel 3.4 met enkele kerngegevens laat zien. De afkalving is massaal en deed zich voor op een breed front van het kerkelijk leven, waarbij vooral de instorting van het misbezoek, de kerkelijke huwelijksvoltrekkingen en de priesterstand in het oog springt. Figuur 3.2 illustreert dat de katholieke kerk in snel tempo is omgevormd tot een geloofsgemeenschap die wordt gedragen door vrijwilligers en niet-gewijde krachten. Uit tabel 3.5 blijkt dat het aantal kerkgangers tijdens een doorsnee weekend in de loop van de jaren negentig bijna is gehalveerd; hetzelfde geldt voor het kerkbezoek met Pasen (hoogtepunt in het christelijk jaar). Met Kerstmis mochten de kerken nog veel bezoekers tellen, ook de kerkgang bij die gelegenheid daalde in vijf jaar met 14%.

Tabel 3.4

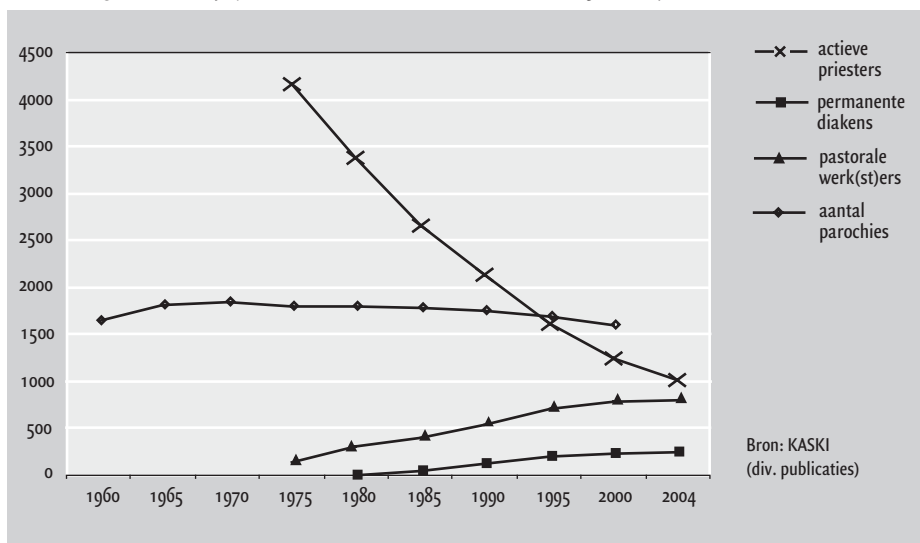
Enkele ontwikkelingen in de Rooms-Katholieke Kerk in Nederland, 1980-2004

	1980	1985	1990	1995	2000	2001	2002	2003	2004	% verschil 1985-2004
% katholieken op de bevolking	39,5	38,1	37	34,8	31,7	31,2	31		28,4	-25
aantal doopsels (x 1000)	55,9	50	51,1	46,4	42,4	41,4	39,2	37,1	34,6	-31
aantal eerste communies (x 1000)	74,2	53,3	46,3	45	44,6	43	42	40,4	38,5	-28
in de r.-k. kerk gesloten huwelijken (x 1000)	28,1	20,3	18,6	14,1	10,7	9,2	8,9	7,7	6,8	-67
r.-k. kerkelijke uitvaarten, beaardingen en crematies (x 1000)	33,5	36,5	37,9	39,6	38,5	38,3	37,9	37,1	35,6	-2
aantal kerkgangers:										
abs. aantal (x 1000)	1.227,10	899,1	728	569,7	438,7	417,9	408,5	385,7	348,8	-61
als % van de katholieken van 7 jr. e.o.	23,7	17,5	14	11,3	9,2	8,8	8,6	.	.	.
actieve priesters	3.374	2.661	2.138	1.610	1.242	1.177	1.112	1.029	1.013	-62
permanente diakens	.	43	120	201	234	230	243	243	252	+486
pastorale werk(st)ers	302	392	543	702	783	779	774	791	797	+103
aantal parochies	1.791	1.778	1.744	1.687	1.600
aantal kerkgebouwen	1.782	1.761	.	1.740	.

. = Onbekend.

Bron: KASKI (De Rooms-Katholieke Kerk 2002; Kerncijfers 2001, 2002; div. publicaties)

Figuur 3.2
Veranderingen in kerkelijk personeel in de Rooms-Katholieke Kerk, 1960-2004

Tabel 3.5
Kerkgang tijdens doorsnee-weekeinden en op kerkelijke feestdagen, 1989-2004 (in absolute aantallen)

	1989	1995	1999	2000	2004
aantal kerkgangers tijdens een doorsnee-weekeinde (x 1000)	821	570	497	439	.
met Pasen (x 1000)	1843	.	1211	.	937
met Kerstmis (x 1000)	.	2641	.	2264	.

. = Onbekend.

Bron: KASKI (Kerkbezoek met Kerstmis 2000; diverse publicaties)

3.3 Migrantenkerken

Aan de marge van grootschalige ontwikkelingen als de vorming van de PKN en veranderingen in de Rooms-Katholieke Kerk in Nederland manifesteert zich op lokaal niveau een breed scala aan migrantenkerken. De kerken bieden een vertrouwd milieu, waarin tradities uit het land van herkomst worden voortgezet, jonge generaties daarmee vertrouwd kunnen worden gemaakt en de etnische identiteit wordt bevestigd. Daarnaast bieden de kerken een milieu waarin allerlei vormen van ondersteuning en begeleiding bij het aanpassingsproces wordt geboden.

De opeenvolgende golven van migranten hebben zich voornamelijk in de grote steden gevestigd; daar zijn ook hun kerken geconcentreerd. De diversiteit is groot.

Om te beginnen zijn er de kerken die zijn gesticht na de eerste migratiegolven: de Waalse kerk, de Molukse en Indonesische kerken, de Evangelische Broedergemeente, de Chinese kerken en de orthodoxe kerken. Vervolgens zijn er de intern gemêleerde kerken die zich richten op de tijdelijk in ons land verblijvende migranten (bijvoorbeeld de Anglicaanse en Presbyteriaanse kerk en de zeemanskerken). Tenslotte zijn er de laatste loten aan de stam van de migrantenkerken die gedragen worden door de nieuwste generaties migranten en vluchtelingen (kerkgemeenschappen gericht op Afrikanen, Aziaten en Latijns-Amerikanen). Het aantal aangeslotenen varieert van nauwelijks tien tot tienduizend leden. Cijfers ontleend aan de Kamer van Koophandel suggereren dat er op ongeveer duizend plaatsen in religieus verband wordt bijeengekomen, onder meer in leegstaande parkeergarages, buurthuizen en leegstaande gebouwen. De meeste van de zogenoemde Bijmerkerken hebben dan ook huisvestingsproblemen.

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is voornemens om in latere publicaties uitgebreider aandacht te besteden aan ontwikkelingen in de migrantenkerken, hun maatschappelijke betekenis en hun sociale functies voor de aangeslotenen.³ Bijlage B3 'De migrantenkerken' biedt een eerste terreinverkenning van de hand van Linda Arnts (zie de website: www.scp.nl/godsdiensstigeveranderingen).

3.4 Ontkerkelijking en groeiende randkerkelijkheid volgens bevolkingsenquêtes

3.4.1 Ontkerkelijking

De trend in het algemeen

Tal van enquêtes laten net als de ledenadministratie van de kerken zelf een omvangrijke ontkerkelijking zien. Volgens de volkstellingen hebben de kerken sinds het einde van de negentiende eeuw met ledenverlies te maken (Faber en Ten Have 1970; CBS 2000; CBS Statline). Ook in perioden, die achteraf als godsdienstig worden beschouwd, trok dit verschijnsel de aandacht van de sociale wetenschap. Reeds in 1933 publiceerde Kruyt zijn bekende studie over de ontkerkelijkheid in Nederland. Het is de vraag of een maatschappelijke ontwikkeling die zich al zo lang voordoet, op den duur trager gaat verlopen of zelfs geheel tot stilstand komt. Enerzijds is daar tot nu toe weinig van gebleken. Anderzijds is het uiterst onwaarschijnlijk dat er in het geheel geen kerkleden overblijven. Ook in een gesecculariseerde samenleving, zullen er altijd wel mensen zijn, die de kerk trouw willen blijven. De studie van ontwikkelingen op lange termijn met aandacht voor recente gegevens brengt verheldering. Speciale aandacht is besteed aan twee factoren die sterk met de ontkerkelijking samenhangen, namelijk leeftijd en cohort (Becker en Vink 1994: 40).

Wat blijkt nu? De gegevens die het CBS aansluitend aan de Volkstellingen ontleent, wijzen sinds het midden van de jaren negentig op een stagnatie van de ontkerkelijking, maar volgens ander onderzoek is dat zeker niet het geval. Het verschil in resul-

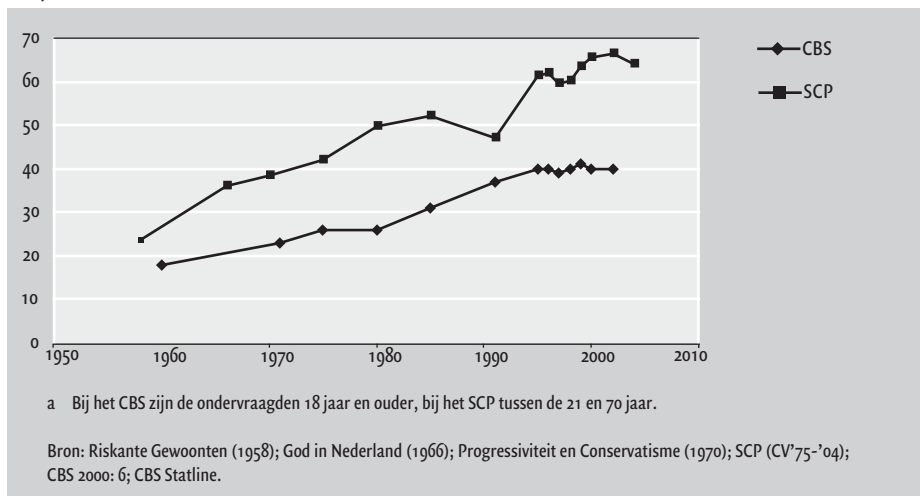
taat komt voort uit de verschillende manieren waarop er naar de kerkelijke gezindte van de respondent wordt gevraagd. De informatie over iemands gezindte kan in één dan wel in twee fasen worden ingewonnen. Bij de zogenoemde eentrapsvraag vraagt men de respondent bij welke gezindte of groep hij wil horen, waarbij hij meteen kiest uit een lijstje waarvan 'geen gezindte' of 'buitenkerkelijk' deel uitmaakt. Deze vraag was met een enkele variatie in gebruik bij de Volkstellingen en komt ook voor in onderzoeken die nog steeds worden gehouden. Bij de tweetrapsbenadering vraagt men eerst of de respondent zichzelf tot een kerk of levensbeschouwelijke groepering rekent met de antwoordmogelijkheden ja of nee. Degenen die op deze sluisvraag 'ja' zeggen, kiezen uit een lijstje van gezindten waaruit 'geen' is weggelaten. Dit gegeven is immers bekend uit de eerste vraag. De beide benaderingen leveren sterk verschillende uitkomsten op. Volgens de tweetrapsvraag zijn er momenteel ongeveer 60% buitenkerkelijken in Nederland. Volgens de eentrapsvraag zou dat percentage 40 moeten zijn. Naar wordt aangenomen, brengt de tweetrapsvraag ondervraagden die alleen nog in naam kerklid zijn er eerder toe om zich buitenkerkelijk te noemen dan de eentrapsvraag. Daarom zou de buitenkerkelijkheid, gemeten met de tweetrapsvraag, hoog uitkomen (Oudhof en Pannekoek 1988; Becker en Vink 1994; Advokaat en De Graaf 2001). Een onderzoek waarin de twee soorten van vragen aan dezelfde mensen werd gesteld, heeft aangetoond dat de tweetrapsvraag inderdaad een belangrijk deel van de randkerkelijken naar de buitenkerkelijkheid drijft (Becker 2003).

Volgens beide benaderingen is er in de tweede helft van de twintigste eeuw een aanzienlijke ontkerkelijking opgetreden. De ontwikkeling is in beeld gebracht in figuur 3.3, waarbij de trends zijn aangeduid als CBS (eentraps) en SCP (tweetraps). Na 1995 zou volgens het CBS de buitenkerkelijkheid op het niveau van 40% stabiel blijven. De enquêtes die van de sluisvraag gebruikmaken, wijzen echter op verdere toename. De verklaring voor dit verschil zou gelegen kunnen zijn in een groei van de randkerkelijkheid, die bij het SCP wél in het aandeel van de buitenkerkelijken doorwerkt, maar bij het CBS niet (De Graaf en Te Grotenhuis 2005: 144). Net als in de voorafgaande publicaties van het SCP over levensbeschouwing wordt hier verder gebruikgemaakt van onderzoek met de tweetrapsvraag.

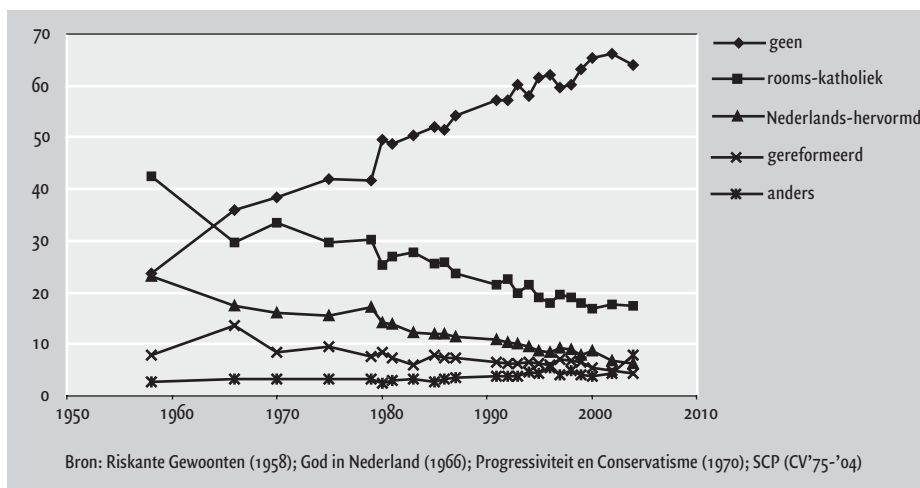
Volgens het onderzoek *Risikante gewoonten* van Gadourek uit 1958 noemde 24% van de Nederlanders zich toen buitenkerkelijk. In 2004 was de buitenkerkelijkheid gestegen tot 64%. Het aandeel van de rooms-katholieken nam af van 42% naar 17%. Het aandeel van de Nederlands-hervormden zakte van 23% naar 6%, dat van de gereformeerden ging van 8% naar 4%.⁴ Alleen de aanhang van de 'andere kerkgenootschappen', een sterk gemêleerde groep, nam toe, van 3% naar 8% (figuur 3.4, tabel B3.3 van bijlage B3 'Kerkelijkheid', zie www.scp.nl/godsdienstigeveranderingen).⁵

Tussen 1958 en 1980 steeg het percentage buitenkerkelijken dus met 26 procentpunten, namelijk van 24 naar 50. Tussen 1980 en 2004 verliep de stijging in een trager tempo: de toename bedroeg 14 procentpunten (mogelijk is er sprake van een plafond-effect). Tussen 1958 en 2004 is de buitenkerkelijkheid met gemiddeld 0,8% gestegen.

Figuur 3.3
De buitenkerkelijkheid volgens het CBS (eentrapsvraag) en het SCP (tweetrapsvraag), 1958-2004
(in procenten)^a

Figuur 3.4
De kerkelijke gezindte, 1958-2004 (in procenten)

Tabel 3.6 vult het algemene beeld van de ontkerkelijking aan met bijzonderheden over de wijze waarop de Nederlanders van kerkelijke gezindte hebben gewisseld. De ondervraagden gaven aan in welk geloof zij waren opgevoed. Deze beantwoording werd onderverdeeld naar de gezindte waartoe zij 2004 behoorden, zodat het duidelijk wordt wie er lid van een bepaald genootschap bleef en wie niet.

Van degenen die buitenkerkelijk werden opgevoed, was 97% dat gebleven. Buitenkerkelijken keren dus sporadisch naar de kerken terug. Ongeveer evenveel rooms-katholieken als Nederlands-hervormden bleven de kerk van hun jeugd trouw. Van de rooms-katholieken werd namelijk 47% buitenkerkelijk en van de Nederlands-hervormden 51%. De ontkerkelijking onder de gereformeerden is minder snel verlopen dan die bij de andere twee grote gezindten: in 2004 bleek 34% – dat is toch nog een derde – buitenkerkelijk te zijn geworden. De gereformeerden waren verder 16% van hun leden kwijtgeraakt aan de ‘overige gezindten’, waarbij het vooral om de overgang naar kleine, orthodox-protestantse genootschappen zal zijn gegaan. Bij de ‘overigen’ zag men slechts 2% naar de gereformeerden gaan (tabel 3.6).

Tabel 3.6

Het kerklidmaatschap waarin men is opgevoed, naar het huidige kerklidmaatschap, 2004 (in procenten)

	opgevoed in:				
	geen	r.-k.	N.-h.	gereformeerd	overig
reken zich in 2004 tot:					
geen	97	47	51	34	34
r.-k.	1	51	1	1	1
N.-h.	1	1	41	2	2
gereformeerd	0	0	3	48	2
anders	1	2	4	16	62
	100	100	100	100	100
N	711	837	375	193	176

Bron: SCP (CV'04)

Zo te zien – er zijn alleen gegevens uit 1994 en 2004 beschikbaar – krijgt de levensbeschouwing een minder grote plaats in de opvoeding toebedeeld dan zij in het verleden waarschijnlijk innam. Vanzelfsprekend zal ontkerkelijking sneller verlopen als kinderen minder intensief of zelfs helemaal niet godsdienstig worden opgevoed. In 2004 bleek dat de meeste van de ouders die kinderen onder de 21 jaar hadden, 42%, op dit gebied helemaal niets ondernamen. 32% van de ouders deed geregeld moeite voor de godsdienstige of levensbeschouwelijke opvoeding van hun kinderen, 25% hield zich daar af en toe mee bezig (tabel 3.7). In vergelijking met 1994 was er van enige teruggang sprake. Deze trad vooral op bij de rooms-katholieken en bij de gereformeerden. Onder de leden van het eerste kerkgenootschap ging het ‘geregeld moeite doen’ in tien jaar tijd van 38% naar 26%. Ook onder de gereformeerden was er sprake van een teruggang, namelijk van 71% naar 59%. Het laatste percentage is minder betrouwbaar dan gewenst, omdat het aantal gereformeerde ouders in de steekproef van 2004 gering was (N = 27).

Tabel 3.7

De moeite die ouders doen om hun kinderen (< 21 jr) in het eigen geloof op te voeden, 1994-2004 (in procenten)

	allen		geen		r.-k.		N.-h.		ger.		overig	
	1994	2004	1994	2004	1994	2004	1994	2004	1994	2004	1994	2004
geregeld	36	32	24	25	38	26	52	58	71	59	75	63
af en toe	26	25	20	19	41	48	37	34	23	33	8	22
weinig of niet	39	42	56	56	21	26	11	9	7	7	17	15
N	735	738	419	466	146	117	71	47	61	27	36	79

Bron SCP (CV'94-'04)

Ontkerkelijkking onder leeftijdscategorieën en generaties

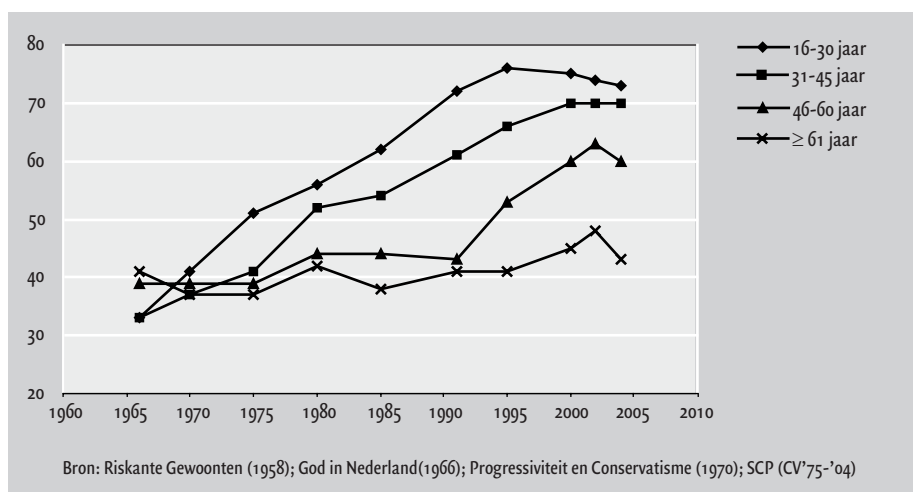
Uit figuur 3.5 laten zich enkele conclusies trekken. Ten eerste neemt de buitenkerkelijkheid af met de leeftijd. Dat is niet in de gehele periode het geval geweest. In 1966 en in 1970 maakte de leeftijd niet zoveel uit voor de mate waarin de mensen buitenkerkelijk waren (figuur 3.5, tabel B3.5 van bijlage B3 'Kerkelijkheid', zie www.scp.nl/godsdienstigeveranderingen).⁶

Ten tweede is er sprake van een tijdsinvloed. Bij drie van de vier onderscheiden leeftijdscategorieën stijgt het aandeel van de buitenkerkelijken. Een groot deel van de bevolking is dus met de trend meegegaan.

Ten derde zijn de leeftijdscategorieën in verschillend tempo veranderd. Onder de 16-30-jarigen en onder de 31-45-jarigen begon de buitenkerkelijkheid na 1966 reeds te stijgen. Bij de jongste categorie verliep de toename het snelst. Onder Nederlanders van middelbare leeftijd, de 46-60-jarigen, begon de buitenkerkelijkheid pas na 1990 echt te groeien. Onder de ouderen, de ondervraagden, ouder dan 60 jaar, bleef het percentage buitenkerkelijken op het laagste niveau ongeveer gelijk.

Figuur 3.5

De buitenkerkelijkheid naar leeftijd, 1966-2004 (in procenten)

De afgelopen veertig jaar hebben de jongeren vooropgelopen in de ontkerkelijking, de mensen van middelbare leeftijd haalden hen in, de ouderen bleven achter. De veranderingen verliepen dus volgens het patroon van diffusie, waar het SCP al eerder onderzoek naar heeft gedaan (Becker en Vink 1994: 60-69). Het valt op dat de ontkerkelijking onder de 16-30-jarigen zich na 1995 afvlakt. De buitenkerkelijkheid lijkt zelfs iets te dalen. Dit verschijnsel zou een voorbode van stagnatie kunnen zijn. Als de ontkerkelijking van de oudere leeftijdscategorieën op den duur even hoog wordt als die van de twee jongere zal het percentage buitenkerkelijken van de 16-30-jarigen op den duur voor de gehele bevolking gelden. Uitgaande van het onderzoek van 2004 zou dat ruim 70% moeten zijn.

Ook om een andere reden is het de vraag of de buitenkerkelijkheid uiteindelijk veel hoger zal uitkomen, omdat er hier nog geen rekening is gehouden met ongeveer 6% moslims. In paragraaf 3.3 van deze studie is een prognose opgenomen.

De studie van cohorten en generaties vorm een afzonderlijke benadering van sociale verandering. Bij een cohortanalyse verdeelt de onderzoeker de respondenten volgens hun geboortjaar in categorieën, waarna hij ze door de tijd volgt. Oudere cohorten verdwijnen uit de steekproef, recente cohorten gaan er een steeds groter deel van uitmaken. De analyse veronderstelt dat individuen die in dezelfde periode geboren zijn, jeugdervaringen gemeenschappelijk hebben. Er wordt verder aangenomen dat deze ervaringen – zij zouden grofweg tot het twintigste jaar werkzaam zijn – een blijvende uitwerking op opvattingen en gedrag uitoefenen. Uit onderzoek is meerdere malen gebleken dat naarmate het cohort recenter is de buitenkerkelijkheid hoger uitvalt (Need en De Graaf 1994; Becker en Vink 1994: 54; Becker en De Wit 2000: 13-14; Te Grotenhuis et al. 1998). Jongere cohorten gaan de oudere vervangen. Langs deze weg zou de buitenkerkelijkheid steeds dominanter worden. Behalve van cohorten kan er ook van generaties worden gesproken. In dat geval worden een aantal aangrenzende cohorten tot bredere ‘geboorteklassen’ samengevoegd en wordt de karakteristiek van gehele perioden als bepalend beschouwd voor de habitus van degenen die in dat tijdvak werden geboren. De generatie die opgroeide tijdens de crisis van de jaren dertig wordt vaak afzonderlijk in analyses opgenomen. Hetzelfde is het geval met de generatie die na de Tweede Wereldoorlog opgroeide.

Cohort- en generatieanalyse geven een gedifferentieerd beeld van verandering. Er is sprake van drie effecten:

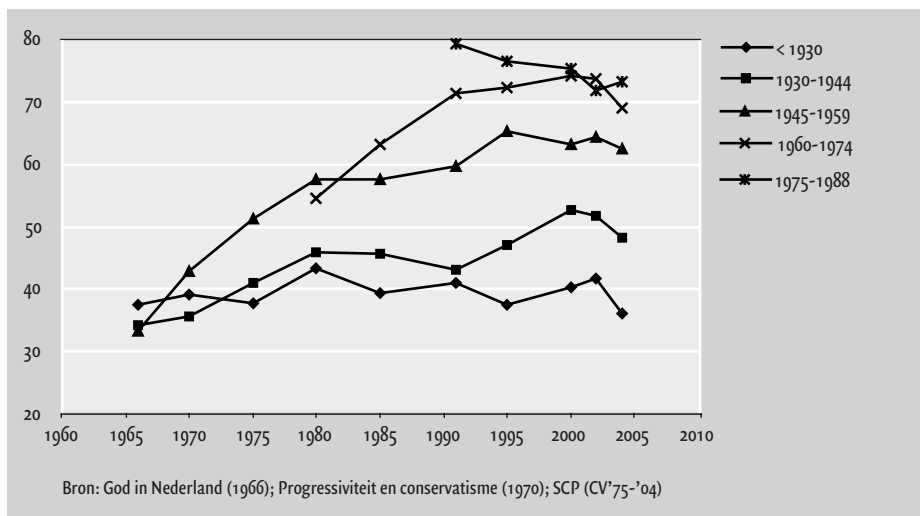
- Het cohort-effect: de cohorten verschillen met betrekking tot een kenmerk op een wijze die met de veronderstellingen in overeenstemming is. De verschillen blijven gedurende lange tijd ongewijzigd.
- Het levensloop-effect: naarmate mensen ouder worden, veranderen zij van opvatting en gedrag.
- Het periode-effect: algemene maatschappelijke verandering overheerst het beeld. Alle cohorten veranderen op dezelfde wijze.

Vanwege hun onderlinge afhankelijkheid kunnen deze effecten niet gelijktijdig worden geschat. Zo leveren het jaar van onderzoek en het geboortjaar automatisch de leeftijd op. Voor een kwantitatieve bewerking zal de onderzoeker er tevreden mee moeten zijn om twee van de drie effecten te schatten of hij moet zijn toevlucht nemen tot een noodgreep (Van den Broek 1994; 1996). Er is hier afgezien van uitgebreide analyse. Het levensloopeffect valt overigens te verwaarlozen. Het zou mogelijk zijn dat individuen naarmate zij ouder worden meer behoefte krijgen aan levensbeschouwelijke oriëntatie en aan het sociale netwerk dat het kerklidmaatschap ook oplevert. Eerder bleek echter dan men over het algemeen niet naar de kerken terugkeert (tabel 3.6). Figuur 3.6 bevestigt dit vermoeden: als cohorten de middelbare leeftijd passeren, daalt de buitenkerkelijkheid niet.

In overeenstemming met voorafgaande publicaties is hier gekozen voor een indeling in vier generaties. Het jaar 1930 (de crisis) en het jaar 1945 (de Tweede Wereldoorlog) dienen als markeringspunten. Dat is eveneens het geval met het jaar 1960, ongeveer het begin van de liberalisering in de Nederlandse cultuur. Stijgende aantallen in de steekproeven maakten het bovendien mogelijk om de categorie geboren tussen 1975 en 1988 te onderscheiden (tabel B3.4 van bijlage B3 'Kerkelijkheid', zie website: www.scp.nl/godsdienstigeveranderingen).⁷ Dit onderscheid zal overigens niet bij alle van de bewerkingen in dit rapport mogelijk zijn. Het feit dat de generatie van 1975-1988 met voldoende aantallen begint voor te komen, is overigens niet de enige reden om deze af te splitsen. De leden ervan zijn opgegroeid in een tijd, gekenmerkt door persoonlijke assertiviteit en door veronachtzaming van tradities, factoren die ongunstig zijn voor religieuze binding.

De veranderingen van de generaties lijken veel op die van de leeftijdscategorieën, alleen valt de versnelling van de ontkerkelijking onder de jongeren, in dit geval de naoorlogse generaties, extra sterk op (figuur 3.5, tabel B3.5 van bijlage B3 'Kerkelijkheid', zie website). Onder de generatie van 1945 tot 1959 groeide de buitenkerkelijkheid sneller dan onder de twee oudere generaties. De generatie van 1960-1974 raakte extra snel ontkerkelijkt. De buitenkerkelijkheid onder de allerjongsten (1975-1988) is weliswaar hoog, maar zakt iets terug. Net als bij de jongste leeftijdscategorie zou hier sprake kunnen zijn van een 'plafondeffect': zó veel jongeren hebben de kerken de rug toegekeerd dat er bij deze groep niet veel meer kan veranderen, omdat er een harde kern overblijft. Op de zeer lange duur wordt de mate waarin de jongste generatie buitenkerkelijk is, waarschijnlijk maatgevend voor de gehele bevolking.

Figuur 3.6
De buitenkerkelijkheid naar generatie, 1966-2004 (in procenten)

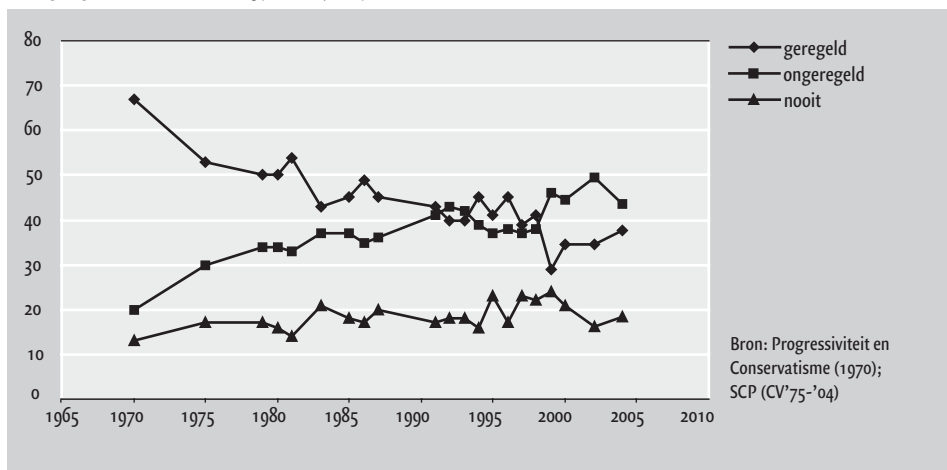
3.4.2 De kerkgang

De trend in het algemeen

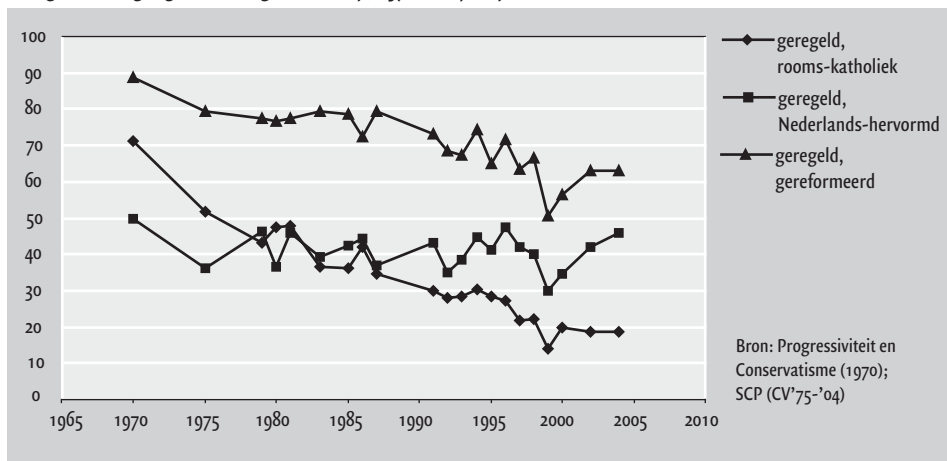
De kerken hebben niet alleen leden verloren; tussen 1970 en 2004 nam het kerkbezoek van hen die lid bleven, aanzienlijk af.⁸ In 1970 kerkte nog 67% geregeld, in 2004 was dat percentage verminderd tot 38%. Onder 'geregeld' wordt hier ten minste eenmaal per veertien dagen verstaan. Het percentage kerkleden dat nooit naar de kerk gaat, groeide van 13% tot 19%. De onregelmatige kerkgang – maandelijks of enkele malen per jaar – kwam in 1970 onder 20% en in 2004 onder 44% van de kerkleden voor (figuur 3.7, tabel B3.7 van bijlage B3 'Kerkelijkheid', zie website). Afhankelijk van de beslissing om de onregelmatige kerkgangers al dan niet tot de randkerkelijken te rekenen, komt de randkerkelijkheid in 2004 uit op 63% of op 44%. Een aanzienlijk deel van de kerkleden beschouwt zich dus nog wel als lid van een gezindte, maar laat zich daar verder waarschijnlijk weinig aan gelegen liggen.

Onder de kerkelijke gezindten afzonderlijk is het beeld als volgt (figuur 3.8; tabel B3.8). De geregelde kerkgang nam het sterkste af onder de rooms-katholieken: van 71% in 1970 tot 19% in 2004. Onder de Nederlands-hervormden is de geregelde kerkgang ongeveer gelijk gebleven: 50% in 1970 en 46% in 2004. In 1970 waren de gereformeerden de trouwste bezoekers van de kerkdiensten. In 2004 waren zij dat nog steeds, maar er was wel sprake van een vermindering, namelijk van 89% naar 63% geregelde bezoekers. In figuur 3.8 zijn de resultaten voor de overige gezindten weggelaten. In tabel B3.8 zijn zij wel opgenomen.⁹

Figuur 3.7
Kerkgang onder kerkleden, 1970-2004 (in procenten)

Figuur 3.8
Geregelde kerkgang naar kerkgenootschap, 1970-2004 (in procenten)

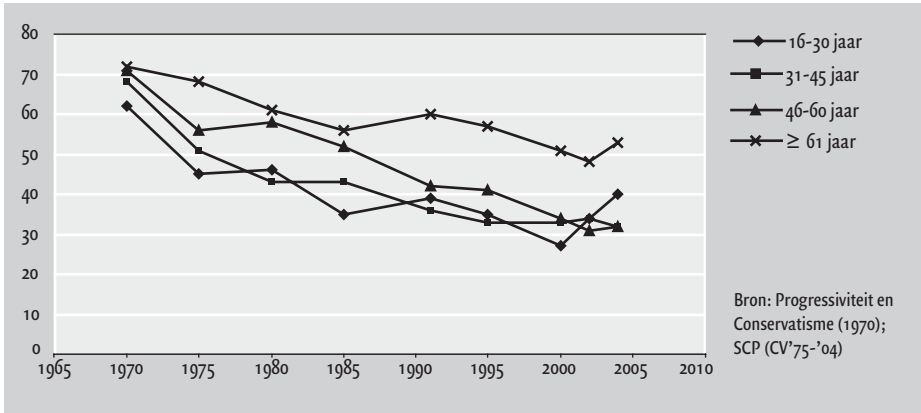

Kerkgang, leeftijd en generaties

In 2004 gingen de ouderen onder de kerkleden het frequentst naar de kerk. Meer dan de helft (53%) van de kerkleden van 61 jaar en ouder woonde tenminste eenmaal per 14 dagen een godsdienstoefening bij. Onder de andere leeftijdscategorieën lag het aandeel van de geregelde bezoekers tussen 30% en 40%. Er deed zich een tijdseffect voor. Sinds 1970 is de frequentie van het bezoek in alle leeftijdscategorieën gedaald. Sinds 1985 bleef de oudste categorie wat achter in de ontwikkeling. De andere groepen veranderden in dezelfde mate (figuur 3.9 en tabel B3.9).

Figuur 3.9

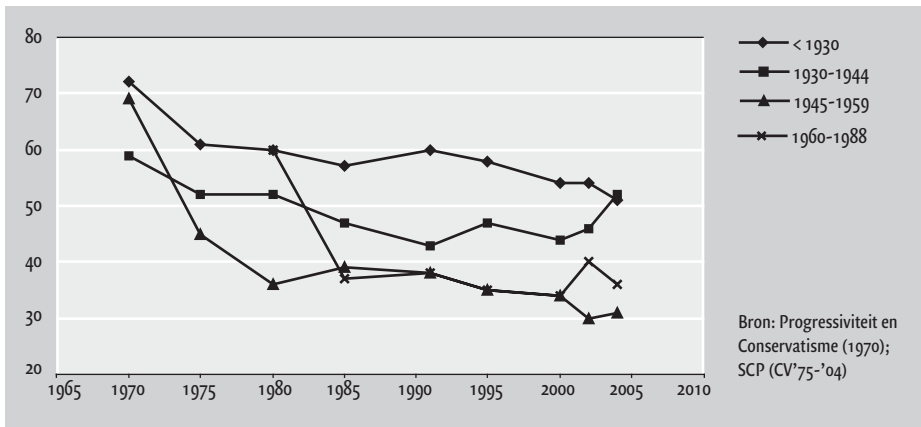
Geregelde kerkgang (ten minste eenmaal per 14 dagen) onder kerkleden naar leeftijd, 1970-2004 (in procenten)

In figuur 3.10 is de kerkgang van de generatie 1975-1988 niet afzonderlijk vermeld. De combinatie van kerklid, recent geboortjaar en geregelde kerkgang is op zo weinig respondenten van toepassing dat de onderzoeksresultaten voor deze categorie onbetrouwbaar zijn. De jongste respondenten werden bij die van de generatie van 1960 gevoegd.

Figuur 3.10

Geregelde kerkgang (ten minste eenmaal per 14 dagen) onder kerkleden naar generatie, 1970-2004 (in procenten)

Naarmate een generatie jonger is, komt regelmatig kerkbezoek minder voor. De resultaten van de beide naoorlogse generaties vallen sinds 1985 samen. Eigenlijk zou men hier heel goed van één generatie kunnen spreken, waarvan in 2004 ruim 30% geregelde naar de kerk gaat. De beide vooroorlogse generaties verschillen meer van elkaar. Kerkleden die voor 1930 zijn geboren, zijn trouwere kerkgangers dan de

respondenten met een geboortjaar in het interval 1930-1944. Na 2000 stijgt de kerkgang van de laatste (44% in 2000, 52% in 2004) naar het niveau van de oudste groep (tabel B3.10).

De grootste daling van het kerkbezoek heeft tussen 1970 en 1980 of tussen 1970 en 1985 plaatsgevonden. Daarna blijft de frequentie van het kerkbezoek langzaam afnemen. Op den duur zou de mate waarin de kerkleden geboren na 1945 naar de kerk gaan voor allen kunnen gaan gelden. De kerken zouden er dus op kunnen rekenen dat in de toekomst ongeveer een derde van de leden ten minste eenmaal per veertien dagen een dienst bijwoont.

3.5 Demografische profielen

Kerklidmaatschap

De sociale samenstelling van de kerkleden is sterk veranderd in de periode die deze studie bestrijkt. In 1970 was bijvoorbeeld 27% van hen ouder dan 50 jaar, in 2004 behoorde 42% tot deze leeftijdscategorie. Bij andere sociale kenmerken zijn minder in het oog lopende veranderingen opgetreden. Het is duidelijk dat de kerkleden zijn vergrijsd, maar deze ontwikkeling vond niet uitsluitend in de kerken plaats. Zij is ook een afspiegeling van de vergrijzing die onder de gehele bevolking optrad. Bij de kerkleden is het proces sneller verlopen dan het in het algemeen deed. Bijna 35 jaar geleden was 26% van alle Nederlanders ouder dan 50 jaar, in 2004 was dat voor 33% van het geval. Onder de gehele bevolking groeide het aandeel van de ouderen dus met 7 procentpunten, terwijl de groei bij de kerkleden 14 procentpunten bedroeg (tabel B3.11).

Tabel 3.8 brengt de ontwikkelingen voor een aantal demografische kenmerken in beeld. De kolommen voor 'allen' geven de verdeling van de gehele bevolking naar de gekozen gegevens weer. In de kolommen voor de buitenkerkelijken en de kerkleden zijn de verschillen met de verdeling van deze groepen en de totale bevolking opgenomen. De verschillen scores representeren de oververtegenwoordiging of onderverteenwoordiging van de kerkleden vergeleken met de totale bevolking ten aanzien van een demografisch kenmerk. Een negatief teken duidt op de onderverteenwoordiging, een positief teken wijst op oververtegenwoordiging. De percentages waarop tabel 3.8 is gebaseerd, zijn opgenomen in tabel B3.11.

De veranderingen van de leeftijdssamenstelling zijn al aan de orde geweest. In 1970 was er weinig verschil te bespeuren. In 2004 zijn de 51-74-jarigen met 8 procentpunten oververtegenwoordigd. De buitenkerkelijken raakten daarentegen verjongd. In 2004 is hun leeftijdsverdeling nog een afspiegeling van die van de bevolking. In 2004 zijn de ouderen met 5% onderverteenwoordigd.

In 1970 waren de mannen oververtegenwoordigd onder de buitenkerkelijken en de vrouwen oververtegenwoordigd onder kerkleden. In 2004 zijn deze verschillen vrijwel verdwenen.

Tabel 3.8

De samenstelling van de buitenkerkelijken en de kerkleden naar een aantal persoonsgegevens, 1970-2004 (in procentpunten verschil met de samenstelling van de bevolking als geheel)

	1970/1975			2002/2004 ^a		
	allen	buitenk.	lid	allen	buitenk.	lid
geslacht						
man	50	7	-4	49	1	-2
vrouw	50	-7	4	51	-1	2
leeftijd						
16-30	37	2	-1	19	3	-5
31-50	38	-1	1	48	2	-4
51-74	26	-1	1	33	-5	8
onderwijsniveau						
basisniveau	47	-5	3	18	-2	3
mulo-, mavo-niveau	29	2	-1	34	-2	3
havo-, hbs-niveau	17	1	-1	26	1	-1
universitair niveau	6	1	-1	22	3	-5
bruto gezinsinkomen						
1. laagste kwartiel	25	2	-1	25	1	-2
2.	25	-2	1	25	-1	1
3.	25	-1	1	25	-1	2
4. hoogste kwartiel	25	1	-1	25	1	-1
gemeentegrootte						
≥ 400.000	15	8	-6	14	2	-4
100-400.000	18	0	0	21	2	-4
50-100.000	14	5	-3	16	1	-1
20-50.000	21	-3	2	30	-2	4
≤ 20.000	32	-10	7	19	-3	5
urbanisatiegraad						
stad	73	9	-7	70	5	-9
verstedelijkt platteland	19	-7	5	24	-4	7
platteland	8	-2	2	7	-1	2

a Geslacht, leeftijd en bruto gezinsinkomen: 1970-2004; niveau van het laatst gevolgde onderwijs: 1970-2002; gemeentegrootte en urbanisatiegraad: 1975-2002.

Bron: Progressiviteit en Conservatisme; SCP (CV'75-'04)

De overige veranderingen vallen niet op. De verschilscores zijn in veel gevallen zo klein dat zij het product van steekproeffluctuaties zouden kunnen zijn. Vooral de algemene demografische processen zijn voor de samenstelling van het ledenbestand dus belangrijk geweest. In de kerken zelf is er wat dat betreft wellicht minder veranderd dan men denken zou. Er zijn toch nog een paar conclusies te trekken.

Het gemiddeld opleidingsniveau van Nederland is gestegen. In 1970 had nog 47% van de bevolking een opleiding op het basisniveau, al dan niet met aanvullend beroepsonderwijs. In 2004 had 18% zo'n lage opleiding. Onder de buitenkerkelijken lijken de verschillen in onderwijsniveau van 1970 wat geëgaliseerd te zijn, vooral doordat de ondervertegenwoordiging van mensen op het laagste niveau minder groot werd. Bij de kerkleden is er een ondervertegenwoordiging van academici ontstaan, hetgeen mogelijk aan de versterkte vergrijzing moet worden toegeschreven. Ook kan het zo zijn dat hoger opgeleiden meer gemotiveerd waren om de kerken te verlaten. Geen van de verschillen is overigens erg groot. Bij de inkomensverdeling – verdeeld in kwartielen – valt niets op.

In 1970 woonden de buitenkerkelijken minder dan op grond van de populatieverdeling mocht worden verwacht in kleine steden (20.000 en minder inwoners) en meer in de grootste steden. In 2004 is dit verschil minder groot geworden. De buitenkerkelijkheid raakte wat gelijkmatiger over gemeenten van verschillende grootte verdeeld. Er is dan een patroon ontstaan waarbij de kerkleden in de gemeenten van maximaal 50.000 inwoners worden aangetroffen. Deze gemeenten zijn kennelijk op weg om de 'bolwerken' van de kerkelijkheid te worden.

Kerkgang

De bewerkingen zijn herhaald voor de geregelde kerkgangers (zij gaan minstens eenmaal per veertien dagen naar de kerk) en voor de randkerkelijken (zij gaan minder dan eenmaal per veertien dagen naar de kerk). Tabel 3.9 heeft uitsluitend betrekking op ondervraagden die kerklid zijn.

Allereerst valt 'dubbele vergrijzing' op. De kerkleden zijn tussen 1970 en 2004 gemiddeld ouder geworden. In 1970 was 35% 30 jaar of jonger, in 2004 was dat 15%. Daarnaast is het aandeel van de 51-74-jarigen onder de regelmatige kerkgangers groter geworden. In 2004 is er sprake van een oververtegenwoordiging van zes procentpunten. De kerkleden werden dus ouder en vooral de ouderen onder de kerkleden werden de regelmatige kerkbezoekers. Dit is de belangrijkste ontwikkeling die in tabel 3.9 valt waar te nemen.

In 1970 waren de laagst opgeleiden het minst tot randkerkelijkheid geneigd. In 2004 is dit verschil verdwenen. De kerkleden in steden in het algemeen en in de grote steden in het bijzonder waren de minst trouwe bezoekers van hun kerk en zij zijn dat gebleven (tabel 3.9, tabel B3.12).

Tabel 3.9

De samenstelling van regelmatige kerkgangers en randkerkelijken naar een aantal persoonsgegevens, 1970-2004 (in procentpunten verschil met de samenstelling van de kerkleden als geheel)

	1970/1975			2002/2004 ^a		
	alle kerkleden	regelmatige kerkgang	randkerkelijk	alle kerkleden	regelmatige kerkgang	randkerkelijk
geslacht						
man	46	1	-2	46	1	-1
vrouw	54	-1	2	54	-1	1
leeftijd						
16-30	36	-3	6	15	1	-1
31-50	38	1	-2	44	-7	4
51-74	26	2	-4	42	6	-4
onderwijsniveau						
basisniveau	51	3	-6	21	3	-1
mulo-, mavo-niveau	28	-1	3	37	-1	1
havo-, hbs-niveau	16	-1	1	25	-1	0
universitair niveau	5	-1	2	17	-1	0
bruto gezinsinkomen						
1. laagste kwartiel	25	1	-5	25	0	-3
2.	25	2	0	25	5	-1
3.	25	-2	6	25	-3	4
4. hoogste kwartiel	25	-1	0	25	-3	0
gemeentegrootte						
≥ 400.000	9	-2	2	10	-3	1
100-400.000	18	-2	3	17	-5	2
50-100.000	11	1	-1	15	0	0
20-50.000	24	-1	1	34	6	-3
≤ 20.000	39	4	-5	24	1	-1
urbanisatiegraad						
stad	66	-6	7	61	-1	0
verstedelijkt platteland	25	4	-5	31	0	0
platteland	10	2	-2	8	1	0

a Geslacht, leeftijd en bruto gezinsinkomen: 1970-2004; onderwijsniveau en het geloof, waarin opgevoed: 1970-2002; gemeentegrootte en urbanisatiegraad: 1975-2002.

Bron: Progressiviteit en Conservatisme; SCP (CV⁷⁵⁻⁰⁴)

3.6 Een blik in de toekomst

In de vorige SCP-rapporten over levensbeschouwing werd de omvang van de belangrijkste gezindten in Nederland geprognoseerd. De laatste prognose werd in 2000 gemaakt en liep tot 2010 (Becker en De Wit 2000: 57-68). Voor de update in dit rapport is het jaar 2020 als eindpunt gekozen.

De berekening maakt gebruik van de kerkelijke gezindte zoals geregistreerd in Culturele Veranderingen in Nederland. Deze is voor de periode 1958-2004 met behulp van de tweetrapsvraag vastgesteld. Als gevolg van taalmoeilijkheden en de omvang van de gezindte komen er lange tijd vrijwel geen moslims voor in de peilingen. Daarom is naar aanvulling gezocht in de schattingen van het aantal moslims in Nederland, die het CBS regelmatig publiceert (CBS 2000 en Statline). De laatste gegevens zijn bovendien aangevuld met een schatting van het percentage moslims in 2020. De allochtonenprognose van het CBS levert het aantal allochtonen naar land van herkomst op. Er is aangenomen dat het aandeel van de moslims in het land van herkomst eveneens geldt voor de immigranten, tenzij er reden is voor een correctie. Op grond van een opgave van Dr. Nico Landman van de Universiteit van Utrecht mag worden aangenomen dat in 2004 90% van de Turken in Nederland moslim was. Van de Marokkanen was 99% moslim, van de Surinamers 12%. Van de allochtonen met een land van herkomst in Afrika was naar schatting 64% moslim. Bij de Aziatische landen hoort een percentage van 69 aan moslims. Vermenigvuldiging van deze percentages met de geprognoseerde aantallen allochtonen uit de diverse landen of gebieden leert dat er in 2020 vermoedelijk 1.285.000 moslims in Nederland zullen wonen. Dat komt neer op 7,7% van de bevolking. Dit percentage is als oriëntatiepunt aan de tijdreeks van waargenomen gegevens van de moslims toegevoegd.¹⁰ Bena-drukt moet worden dat het om een grove schatting gaat, die bovendien uitgaat van het nagenoeg ontbreken van secularisering onder deze groepen.

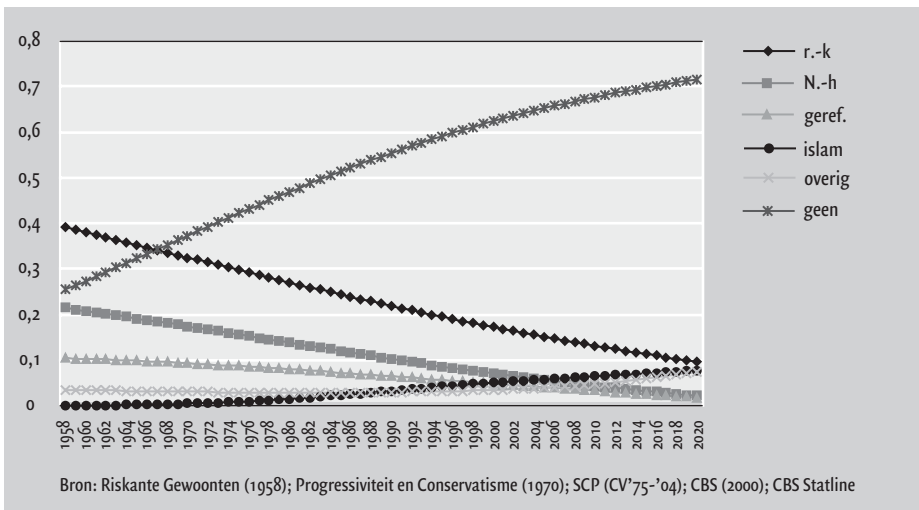
De gegevens werden tot één databestand samengevoegd en onderworpen aan een logistische regressie van het kerklidmaatschap op de tijd. Met behulp van deze bewerking legt de onderzoeker de gegevens een model met buigpunten op. Het vergt enige tijd voordat nieuwe dingen ingang vinden en sociale verandering zal vaak langzaam beginnen. Daarna verloopt zij sneller en in de laatste fase weer langzamer. Aanvankelijk zal buitenkerkelijkheid zo'n inbreuk op een norm betekend hebben dat alleen degenen die werkelijk vonden dat de kerken hen niets meer te bieden hadden, zich zo zijn gaan noemen. Naarmate de ontkerkelijking doorgaat, werd buitenkerkelijkheid meer een gewoon verschijnsel. Tenslotte is de ontkerkelijking zover gegaan dat alleen een betrekkelijk klein aantal kerkleden met een sterke hechting aan hun gezindte overblijven. Dan vertraagt de ontwikkeling. De bijlage van de studie door Becker en De Wit vermeldt bijzonderheden.

Figuur 3.11 geeft het verloop van de schattingen voor 1958-2020 weer. Tabel 3.10 vermeldt de uitkomsten in percentages voor 2000, 2005, 2010 en 2020. Tabel B3.13 geeft een overzicht van alle resultaten.

Volgens figuur 3.11 groeit de buitenkerkelijkheid van ongeveer 25% in 1958 tot naar schatting 72% in 2020. Het laatste percentage wordt nu al onder de jongste generatie Nederlanders, geboren na 1975, aangetroffen. Verder groeit de aanhang van de overige kerkgenootschappen en van de islam. De overige kerkgenootschappen namen in het verleden ongeveer 4% van de steekproef in beslag. In 2020 gaat het om 7% tot 8%. In 1958 woonden er bijna geen moslims in Nederland. In 2000 schatte het CBS hun aandeel op 6%. In 2020 zou het, zoals gezegd, om 7% à 8% kunnen gaan. Het laatste percentage lijkt laag, omdat het percentage moslims in Nederland de laatste jaren zo snel is toegenomen: bijvoorbeeld van 3,7 in 1993 tot 5,8 in 2004, een relatieve stijging van bijna 60%. De islam is echter nog steeds een geïmporteerde godsdienst, waarvan het aantal aanhangers sterk van het aantal allochtonen in Nederland afhankelijk is.¹¹ Volgens de allochtonenprognose zal dat aantal in de toekomst minder snel gaan toenemen, hetgeen de toename van het aandeel der moslims zal afremmen. Het toekomstig aandeel van de Nederlands-hervormden en de gereformeerden, die met de lutheranen de PKN vormen, is natuurlijk gering te noemen. Toch vloeit het schattingsresultaat rechtstreeks voort uit de ontwikkelingen die zich in het verleden hebben voorgedaan. Het is mogelijk dat het samengaan van de protestantse kerkgenootschappen een gunstige invloed op het ledental heeft. Niet onwaarschijnlijk is echter dat de fusie juist negatief uitwerkt op het ledental, vanwege het verdwijnen van dubbelstellingen of bijvoorbeeld doordat leden de stap naar een gecombineerde kerk niet mee wensen te maken.

Figuur 3.11

De geschatte aandelen van de grote gezindten in de Nederlandse bevolking, 1958-2020

De prognose is eenvoudig geconstrueerd, bovendien kent zij onzekerheidsmarges. De waargenomen gegevens passen echter vrij aardig bij de schattingen. Dit blijkt uit de gegevens voor het jaar 2000 van tabel 3.10, waarbij waarneming en schatting

nauwelijks van elkaar verschillen. Ondanks onzekerheden kan met enige voorzichtigheid worden vermoed dat Nederland op den duur een land van buitenkerkelijken zal worden met twee nog omvangrijke kerken of groepen: rooms-katholieken en moslims. Daarnaast zal er sprake zijn van een substantiële groep van kleine genootschappen en gezindten, die sterk van elkaar verschillen. Het georganiseerde protestantisme kan tot die groep worden gerekend of kan nog afzonderlijk worden onderscheiden.

Tabel 3.10

Waargenomen en geschatte aandelen van de grote gezindten in de Nederlandse bevolking, 2000-2020 (in procenten)

	2000		geschat	2010	2020
	waargenomen zonder islam	waargenomen met islam		geschat	geschat
geen	65	62	62	68	72
rooms-katholiek	17	16	17	13	10
Nederlands-hervormd gereformeerd	9	7	7	4	2
islam	0	5	5	6	8
overig	4	3	3	5	7
totaal	100	100	100	100	100

Bron: SCP (CV'2000); CBS

3.7 Samenvatting

Tussen 1990 en 2005 nam het aantal moslims aanzienlijk toe, namelijk van 458.000 in 1990 tot 944.000 in 2004. Het aantal hindoes steeg eveneens. Het ledental van enkele orthodoxe kerkgenootschappen nam toe. Bovendien kwamen de zogenoemde migrantenkerken op. Het is onbekend hoeveel leden deze kerken hebben. Met enige voorzichtigheid zou hun omvang op ten hoogste enkele honderdduizenden min of meer actieve aanhangers geschat kunnen worden.¹²

Deze ontwikkelingen hebben niet verhinderd dat er in 2005 veel minder geregistreerde aanhangers van een kerk in Nederland waren dan in 1990. In 15 jaar was het aandeel van de kerkleden met bijna 20 procentpunten afgenomen tot 45%. De ontkerkelijking komt ook uit andere bronnen dan de kerkelijke registraties naar voren. De enquêtes van het project Culturele Veranderingen in Nederland wijzen met gebruik van de zogenoemde tweetrapsvraag uit dat in 1958 24% van de bevolking buitenkerkelijk was en in 2004 64%.

Jongeren, de 16-30-jarigen, hebben vooropgelopen in de ontkerkelijking. Hetzelfde geldt voor Nederlanders die na de Tweede Wereldoorlog zijn geboren.

Over de kerkgang valt te melden dat in 1970 67% van de kerkleden tenminste eenmaal per veertien dagen naar de kerk ging en in 2004 38%. De frequentie van kerkgang verminderde bij elk van de grote kerkgenootschappen: in 2004 bezocht 19% van de rooms-katholieken, 46% van de Nederlands-hervormden en 63% van de gereformeerden de kerk regelmatig.

De kerken zijn onderworpen aan een proces van 'dubbele vergrijzing'. Niet alleen zijn de kerkleden in de afgelopen decennia gemiddeld ouder geworden, ook de trouwe kerkgangers onder de overblijvende leden werden gemiddeld ouder. In 1970 waren er meer mannen dan vrouwen buitenkerkelijk. In 2004 was dat verschil vrijwel verdwenen. Kleine steden, dat wil zeggen met een inwonertal van 50.000 of minder, tellen meer kerkleden onder hun inwoners dan steden met meer ingezetenen. Over het algemeen is het kerklidmaatschap buiten het stedelijk milieu het meest verbreid.

Naar verwachting zal in 2020 72% van de bevolking buitenkerkelijk zijn; 10% zou dan rooms-katholiek en 8% moslim zijn; 4% zou zich tot de PKN rekenen en 7% zou tot een van de overige kerkgenootschappen horen.

Noten

- 1 Voor het overzicht is geput uit: de opgaven van de administratie van de kerkgenootschappen, schattingen van geconsulteerde insiders, en de volgende auteurs: Van Hemert (1971), Knippenberg (1992) en Hoekstra en Ipenburg (2003). Daaraan kan worden toegevoegd dat volgens schattingen het aantal joden in ons land in 2000 lag tussen de 41.000 en 45.000 (Van Solinge en Van Imhoff 2001).
- 2 Hetgeen neerkomt op 49.000 gedoopte kinderen en 55.000 kerkelijke begrafenissen per jaar.
- 3 Er zijn overigens meer onderzoeken op dit terrein gaande. Zo is aan de Vrije Universiteit (met NWO-subsidie) een onderzoek naar migrantenkerken en hun maatschappelijke betekenis gestart.
- 4 In 2004 is de Protestantse Kerk Nederland (PKN) opgericht. Deze verandering is doorgevoerd in de vraagstelling in Culturele Veranderingen in Nederland 2004, waar alleen nog maar naar de PKN werd gevraagd. Om de aanhangers van de samenstellende kerkgenootschappen toch nog van elkaar te kunnen onderscheiden, is aan de leden van de PKN gevraagd tot welk genootschap zij zich voor het samengaan rekenden, opdat de gebruikelijke indeling in gezindten kon worden gereconstrueerd. De aantallen aanhangers van de drie gezindten die de PKN vormen, waren als volgt: Evangelisch Lutherse Kerk (N = 4), de Gereformeerde Kerken (Synodaal) (N = 108), Nederlands Hervormde Kerk (N = 170). De luthersers werden voorheen tot de overige gezindten gerekend en komen nu dus bij de PKN. De aanhangers van Voortgezette Gereformeerde Kerk en van de Herstelde Hervormde Kerk – groepen die niet met de PKN megingen – komen bij de overige gezindten. In alle drie gevallen gaat het om genootschappen die in een steekproef van 2000 Nederlanders of niet, of met kleine aantallen zijn vertegenwoordigd. Hetzelfde geldt voor kleine orthodox protestantse kerkgenootschappen. Hun aanhangers werden overigens altijd al bij de overige gezindten geteld.
- 5 Uit de bestanden van het project Culturele Veranderingen in Nederland zijn allereerst de onderzoeken geselecteerd die gebruik maakten van de tweetrapsvraag. Dit was bij vrijwel alle onderzoeken het geval. Daarna zijn van de onderzoeken die het Sociaal en Cultureel Planbureau zelf tussen 1975 en 2002 had gehouden de onderzoeken weggelaten die niet door het gebruikelijke markt-bureau (het NIPPO) waren gehouden. Bovendien bleef de selectie beperkt tot de peilingen die zich concentreerden op meningen. Dit resulteerde in de eliminatie van de onderzoeken uit de jaren 1978, 1988 en 1989. In 1978 was er sprake van een andere uitvoerder, de peilingen van 1988 en 1989 bevatten meer vragen over de leefsituatie dan over meningen. In 2004 werd van een andere uitvoerder gebruikgemaakt, namelijk het bureau Intomart. De overgang was definitief, zodat gelijkenschakeling met de NIPPO-gegevens voortaan onmogelijk is geworden. De verandering van uitvoerder heeft vrijwel niet geleid tot een trendbreuk in de meningen over het algemeen, dus ook niet in die over de levensbeschouwing en in de gegevens over kerklidmaatschap en over kerkgang. Uiteindelijk is gebruik gemaakt van de volgende onderzoeken.
 - Riskante Gewoonten uit 1958;
 - God in Nederland uit 1966;
 - Progressiviteit en Conservatisme uit 1970;
 - Culturele Veranderingen uit 1975, 1979, 1980, 1981, 1983, 1985, 1986, 1987, 1991, 1992, 1993, 1994, 1995, 1996, 1997, 1998, 2000, 2002 en 2004.

- 6 De figuren 3,5 en 3,6 zijn niet op alle beschikbare jaren maar op steekjaren gebaseerd. Enerzijds is dit incorrect: in een grafiek wil men immers alle beschikbare jaren meenemen. Anderzijds ontstaat er zo een duidelijke afbeelding waarin steekproeffluctuaties, die het beeld verstoren, zijn weggewerkt.
- 7 De bevolking van 16 jaar en ouder wordt ondervraagd. In 2004 zijn de jongste deelnemers aan het onderzoek dus in 1988 geboren.
- 8 In de reeks van gebruikte onderzoeken is de frequentie van kerkgang voor het eerst in het onderzoek Progressiviteit en Conservatisme van 1970 opgenomen. Zelfs in het onderzoek God in Nederland uit 1966 werd de vraag niet gesteld. De onderzoekers hebben toen waarschijnlijk geredeneerd dat de gezindte voldoende was, omdat iemand die zich tot een bepaalde gezindte rekende ook geregeld naar de kerk ging. Verder is tussen 1970 en 1982 de vraag over de kerkgang aanvankelijk alleen aan kerkleden gesteld. In 1983 werd de vraag – samen met vragen over godsdienstige opvattingen – aan allen gesteld.
- 9 De geregelde kerkgang heeft bij de overige gezindten in de loop der jaren tussen ongeveer 50% en 70% gevarieerd, zonder dat er van een ontwikkeling in een bepaalde richting sprake is geweest. Omdat zeer verschillende kerkgenootschappen van deze categorie deel uit maken en gezindten uit deze categorie door het toeval soms wel en soms niet in de steekproeven vertegenwoordigd zijn, valt hier verder weinig over te zeggen.
- 10 Landman ontleende veel van de gegevens over de landen van herkomst aan het CIA World Factbook. Hij heeft verder zo goed mogelijk rekening gehouden met bijzondere omstandigheden die het aandeel van de moslims onder de allochtonen in Nederland zouden kunnen beïnvloeden. De prognose is opgesteld onder de veronderstelling dat er tussen nu en 2020 vrijwel geen moslims openlijk afstand van hun geloof zullen doen. Daarnaast is verondersteld dat weinig mensen zich tot de islam zullen bekeren.
- 11 Volgens de opgave van Landman woonde er in Nederland in 2004 10.000 autochtone moslims.
- 12 Er zijn veel kleine groepen onder de migrantenkerken en maar weinig grote. Zelfs een gevestigde, goed draaiende kerk als de Scots International Church heeft amper 500 leden (zie bijlage). Bovendien zitten migrantenkerken verborgen in de cijfers van de diverse pinkster- en evangeliegemeenten (zie tabel 3.1). Iets anders is dat er wel vele honderdduizenden (Duitse, Belgische, Engelse, etc.) migranten in ons land zijn met een min of meer christelijke achtergrond.

4 Opvattingen over kerk en godsdienst

4.1 Het prestige van de kerken

De kerken zijn niet meer de gezaghebbende instanties van vroeger. Dat is niet alleen zo in Nederland. Zelfs in uitgesproken godsdienstige landen als de Verenigde Staten, Italië en Oostenrijk is de aanhang voor het idee dat de kerken adequaat reageren op de problemen van de maatschappij en het gezinsleven vrij laag. In 2002 was weliswaar 77% van de Italianen lid van de kerk, maar slechts 48% vond ook dat deze goede oplossingen bood voor gezinsproblemen en 44% had dezelfde mening over de oplossing van sociale problemen.

Meer kerkelijke leiding werd onderkend bij morele problemen, hoewel in een land als Oostenrijk met 70% kerkleden slechts het betrekkelijk lage percentage van 38 moreel gezag accepteert. De aanhang voor de stelling dat de kerken oplossingen voor geestelijke of levensbeschouwelijke problemen bieden is nog het hoogst. Dat is zelfs het geval in landen waar men het belang van de kerk sterk relateert, zoals in Zweden en Denemarken. Het belang van de kerken wordt dus vooral erkend bij hun kernfunctie: het bieden van een levensbeschouwelijk houvast. Als het gaat om keuzen voor het persoonlijk en het maatschappelijk leven is het gezag minder groot.¹

Bij de mate waarin de kerken in het denken over sociale problemen richtinggevend zouden kunnen zijn, speelt de aard van het probleem een rol. De mensen kennen het standpunt van de kerken gewicht toe in een beperkt aantal gevallen (Dekker et al. 1997: 32-39; Becker en de Wit 2000: 29). In 1996 vond bijvoorbeeld 78% dat de kerken een uitspraak zouden moeten doen over de armoede in de wereld, 63% stelden er prijs op dat de kerken op discriminatie zouden reageren. Het betreft vraagstukken met een sterk morele dimensie, die in nauwe relatie staan tot het evangelie en de naastenliefde. Veel minder ondervraagden stelden prijs op kerkelijke inmenging als de zelfbeschikking van het individu in het geding was. Zo wilde 48% dat de kerken stelling namen met betrekking tot euthanasie.

Nederland onderscheidde zich niet van de omringende landen, zoals Groot-Brittannië, België, Frankrijk en Duitsland (tabel 4.1). Zoals mag worden verwacht, leefde in Nederland het gezag van de kerken sterker onder de kerkleden dan onder de buitenkerkelijken, al is het onder de laatste categorie niet geheel afwezig (tabel 4.2).

Andere onderzoeksresultaten hebben betrekking op het vertrouwen dat mensen in verschillende instituties hebben (Dekker et al. 2004: 17-25). Het is natuurlijk de vraag wat de ondervraagden zich bij het begrip vertrouwen voorstellen. Instituties hebben sterk verschillende functies: het bedrijfsleven doet andere dingen dan de kerken. Of de cijfers over het vertrouwen een zeer nauwkeurige betekenis hebben, valt te betwijfelen. Het is wel aannemelijk dat de onderzoeksresultaten indicatief zijn voor een in het algemeen gunstige of ongunstige houding.

Tabel 4.1

De kerken hebben een adequaat antwoord op een aantal behoeften en problemen naar land, 1999 (in procenten)

	geestelijke behoeften	morele problemen	problemen van het gezinsleven	sociale problemen
Zweden	57	26	18	17
Denemarken	52	20	15	12
Groot-Brittannië	58	33	30	27
Nederland	49	36	31	37
België	49	33	30	27
Frankrijk	55	36	28	21
Duitsland	56	48	39	32
Oostenrijk	60	38	29	30
Italië	72	62	48	44
Spanje	55	41	37	31
Rusland	74	71	55	25
VS	75	58	61	46

Bron: EVS ('99-'02)

Tabel 4.2

De Nederlandse kerken hebben een adequaat antwoord op een aantal behoeften en problemen naar kerklidmaatschap, 1999 (in procenten)

	allen	buitenkerkelijken	kerkleden
geestelijke behoeften van de mens	49	37	61
morele problemen van mensen	36	21	51
problemen rond het gezinsleven	31	16	47
sociale problemen van het land	37	22	53

Bron: VWS ('99-'02)

In 2004 overwoog zo'n positieve houding in het geval van de kerken niet. Het publiek stelde meer vertrouwen in het onderwijs en in de rechtspraak. In 2004 had 60% vertrouwen in de kerken, terwijl 90% vertrouwen in het onderwijs uitsprak. Alleen het vertrouwen in de regering was lager dan dat in de kerken, althans in 2004. In 1991 en in 1998 vertrouwden de Nederlanders hun regeerders wat meer dan hun priesters en predikanten (tabel 4.3).

Tabel 4.3

Het vertrouwen in een aantal maatschappelijke instituties, 1991-2004 (in procenten)

	1991	1998	2004	totaal vertrouwen 2004
de kerken en religieuze organisaties				
onbeperkt of veel	19	22	17	60
enig	39	39	44	
zeer weinig	26	25	25	
helemaal geen	16	15	15	
het onderwijs				
onbeperkt of veel	49	45	48	90
enig	47	49	42	
zeer weinig	4	5	8	
helemaal geen	1	1	2	
het bedrijfsleven				
onbeperkt of veel	23	24	26	83
enig	59	62	57	
zeer weinig	15	12	14	
helemaal geen	3	2	4	
de rechtspraak				
onbeperkt of veel	39	28	34	73
enig	44	47	38	
zeer weinig	13	20	19	
helemaal geen	4	6	8	
de regering				
onbeperkt of veel	13	20	9	50
enig	57	64	41	
zeer weinig	25	14	34	
helemaal geen	6	2	16	

Bron: SCP (CV'91-'04)

In het project Culturele Veranderingen in Nederland zijn de meningen over verzuilde instellingen lange tijd gevolgd. Omdat steun voor de verzuiling sterk afnam, zijn niet alle reeksen voortgezet. De meningen werden voor het laatst in 1996 volledig onderzocht. In dat jaar vond 20% dat een omroepvereniging een confessionele basis behoorde te hebben, 16% vond dat van een jeugdvereniging, 11% vond dat van een vakvereniging en 4% stond sportverenigingen op confessionele grondslag voor.

Tabel 4.4 geeft de meningen weer over twee belangrijke maatschappelijke sectoren: het onderwijs en de politiek. Ook daar is de steun voor verzuiling sinds 1966 verminderd. In dat jaar zou 55% van alle Nederlanders zijn kinderen naar een confessionele lagere school sturen. In 2002 zou 34% daartoe overgaan. De voorkeur voor openbaar onderwijs bleef ongeveer gelijk. Vooral de mening dat het levensbeschouwelijk karakter van de school niet uitmaakte, kreeg meer aanhang. 'Zo lang het onderwijs maar goed is, is de levensbeschouwing niet zo belangrijk, zeker nu de scholen daar minder werk van maken,' zullen deze ondervraagden hebben gedacht. De steun voor de confessionele politieke partij nam eveneens af, maar deze was in het verleden ook al laag. In 1970 ging het om 22% en in 2002 om 11% van alle Nederlanders. Onder de kerkleden was de steun voor de confessionele politiek evenmin sterk. In 2002 wilde 26% een confessionele partij. De voorkeur voor confessioneel onderwijs heeft zich dus beter weten te handhaven dan die voor confessionele politiek, zowel onder de bevolking als geheel als onder de kerkleden.

Tabel 4.4

De voorkeur voor een confessionele grondslag voor het onderwijs en de politiek onder allen en onder kerkleden, 1966-2002 (in procenten)

	1966	1970	1980	1985	1991	1996	2002
allen							
de lagere school							
openbaar	39	35	36	38	42	36	37
maakt niet uit	6	24	26	26	24	30	29
godsdienstige grondslag	55	41	39	36	34	34	34
een politieke partij							
geen godsdienstige grondslag		79	75	80	79	79	89
godsdienstige grondslag		21	25	20	21	21	11
kerkleden							
de lagere school							
openbaar	17	16	12	15	17	13	16
maakt niet uit	5	25	24	24	21	26	24
godsdienstige grondslag	78	59	64	62	62	61	61
een politieke partij							
geen godsdienstige grondslag		69	60	65	66	63	74
godsdienstige grondslag		31	40	35	34	37	26

Bron: God in Nederland 1966; Progressiviteit en Conservatisme 1970; SCP (CV'75-'04)

4.2 Eerdere conclusies over opvattingen

Volgens het rapport *Secularisatie in de jaren negentig* (Becker en De Wit 2000) nam in die periode de aanhang voor traditionele christelijke leerstellingen enigszins toe. De onderzoekers constateerden deze ontwikkeling bij vijf items, waarvoor toen recente gegevens bekend waren, namelijk het geloof in een leven na de dood, het geloof in hemel en hel, het idee dat de bijbel letterlijk Gods woord is en de opvatting dat het zin heeft om voor zichzelf te bidden.² De stijging van de adhesie was gering, maar zij deed zich voor bij alle onderzochte opvattingen. De verandering kwam het duidelijkst naar voren onder de jongere generatie van kerkleden, geboren in 1960 en later. Er werd geconcludeerd dat een selectie op levensbeschouwelijke orthodoxie verantwoordelijk was voor de verandering.

Als kerkleden twifelen aan de leer, zullen zij op den duur randkerkelijk worden en de kerk verlaten. De ontkerkelijking was onder de jongste generatie het snelst verlopen. Deze generatie zou dus het meest uit overtuigde gelovigen gaan bestaan, hetgeen in hun opvattingen tot uiting kwam. Er was echter niet alleen selectie in het spel. Onder de buitenkerkelijken van de jongste generatie was namelijk eveneens sprake van toenemende adhesie voor de leerstellingen (Becker en De Wit 2000: 40-51). Het culturele klimaat van de jaren negentig was dus wat gunstiger voor het geloof en voor transcendente opvattingen dan de periode daarvoor.

Met het oog op het cultuurklimaat en het toekomstig karakter van kerkelijk Nederland is het van belang om na te gaan of de ontwikkeling zich heeft doorgezet. Ontstaat er in de gesecculariseerde cultuur van Nederland meer ruimte voor religieuze denkbeelden? Zullen kerkleden steeds behoudender worden? Of zal de vrijzinnigheid uiteindelijk doorzetten? Als men de ontwikkeling zonder meer doortrekt, zouden er – schematisch geredeneerd – op den duur kleine, vrijzinnige kerkgenootschappen overblijven. Als de groei naar orthodoxie zich voortzet, zullen eveneens kleine, maar meer orthodox georiënteerde gezindten het beeld gaan bepalen.

4.3 Het respect voor de leefregels

Sinds 1966 zijn de kerkleden zich vrijer tegenover de leefregels van hun kerk gaan opstellen (tabel 4.5). In 1966 zei 51% van hen dat men zich aan alle regels van de eigen kerk diende te houden, in 2004 was dat 28%.³ De grootste verandering trad op tussen 1966 en 1975. Het percentage kerkleden dat zich aan alle regels wilde houden, halveerde bijna (van 51% naar 28%). Tot 2002 nam de vrijzinnigheid nog wat toe. Tussen 2002 en 2004 steeg het percentage van gezagsgetrouwen plotseling van 18 naar 28%.

Tabel 4.5

De mate waarin men zich aan alle regels van de eigen kerk moet houden, mening onder kerkleden, 1966-2004 (in procenten)

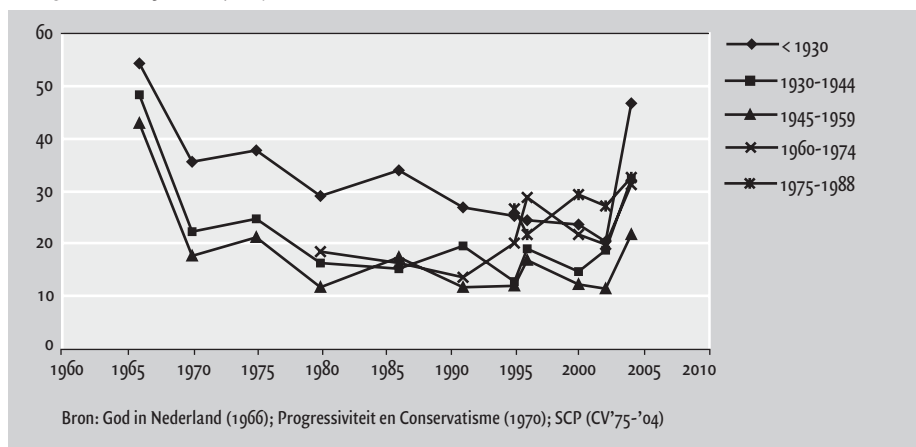
	1966	1975	1986	1996	2000	2002	2004
aan alle regels houden	51	28	20	21	18	18	28
hangt ervan af	20	33	33	25	31	34	23
niet aan alle regels houden	29	38	47	55	50	48	49

Bron: God in Nederland 1966; Progressiviteit en Conservatisme 1970; SCP (CV'75-'04)

Figuur 4.1 toont de veranderingen per generatie. De ondervraagden die voor 1930 geboren waren, eerbiedigden de regels het meest. De andere generaties dachten tot 1991 vrijwel hetzelfde over de voorschriften. Daarna gingen de ontwikkelingen uit elkaar lopen. Dat kwam vooral door de veranderingen van de meest recente generaties. Het ontzag voor de voorschriften groeide onder de kerkleden geboren tussen 1960 en 1974 en onder hen met een geboortjaar tussen 1975 en 1988, met als gevolg dat de ondervraagden die na 1960 waren geboren, in 2004 meer respect voor de leefregels toonden dan degenen met een geboortjaar tussen 1930 en 1959. De oudste generatie kerkleden was nog steeds het meest aan de regels gehecht, maar de uitslag van 2004 is in dat geval wel erg extreem. Het zou een toevalstreffer kunnen zijn. Anders dan men zou verwachten, werd in 2004 rechtzinnigheid vooral aangetroffen bij de kerkleden geboren na 1960, ofwel bij de leeftijdsgroep van 16-44 jaar.

Figuur 4.1

Huldiging van de opvatting dat kerkleden zich aan alle regels van de eigen kerk zouden moeten houden, naar generatie, 1966-2004 (in procenten)

4.4 De aanhang voor de leerstellingen

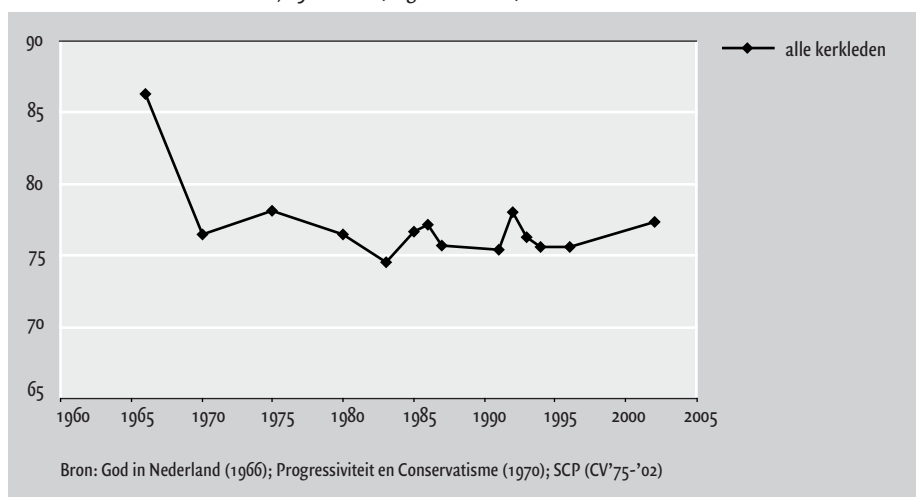
4.4.1 De beschikbare informatie

Tussen 1966 en 1982 zijn de vragen over de leerstellingen alleen aan de kerkleden gesteld. Buitenkerkelijken kunnen echter ook ideeën hebben over levensbeschouwelijke aangelegenheden, zoals het leven na de dood, de hemel en de hel. Opvattingen over levensbeschouwing zijn niet uitsluitend met het kerklidmaatschap verbonden. Verder is een deel van de buitenkerkelijken nog religieus opgevoed. Zij kunnen delen van de leer nog blijven onderschrijven (paragraaf 4.9.2). Bovendien hoeven de buitenkerkelijken bepaalde opvattingen niet in een strikt christelijke zin te interpreteren. Onder het leven na de dood zouden zij bijvoorbeeld reïncarnatie kunnen verstaan. Om deze redenen zijn de vragen in 1983 en latere jaren aan alle ondervraagden voorgelegd. Op de lange termijn, 1966-2002 zijn de meningen dus alleen voor kerkleden bekend. Voor het tijdvak 1983-2002 is er eveneens informatie beschikbaar voor de buitenkerkelijken en voor alle Nederlanders.

4.4.2 Opvattingen van kerkleden

Ten behoeve van figuur 4.2 zijn de afzonderlijke meningen samengevat tot een houdingsschaal.⁴ Tussen 1966 en 1970 namen de kerkleden snel afstand van de orthodoxie. Tussen 1970 en 1975 keerden zij in enige mate op hun schreden terug. Daarna hebben hun meningen gefluctueerd. Omstreeks 1985 en 1991 was de aanhang voor het orthodoxe standpunt tijdelijk hoog. Tussen 1996 en 2002 – er is geen onderzoek gedaan voor de tussenliggende jaren – nam de leerstelligheid wat toe. Over het algemeen bleef de adhesie tussen 1975 en 2002 gelijk of nam zij iets af (figuur 4.2).

Figuur 4.2
Orthodoxie onder alle kerkleden, 1966-2002 (in gemiddelden)

De scores van de houdingsschaal geven een eerste, algemene indruk van de verandering. Per afzonderlijke opvatting bezien, is de ontwikkeling meer genuanceerd verlopen. Het bestaan van de hemel en de hel werd tussen 1991 en 2002 meer onderschreven. Het geloof aan de duivel, de orthodoxe opvatting van de bijbel en de zin van het gebed behielden hun aanhang of moesten daar iets van inleveren. Gegevens over het geloof in religieuze wonderen zijn pas sinds 1991 bekend. De kerkleden gingen er steeds meer in geloven: in 1991 gaf 53% een bevestigend antwoord, in 2002 67%. Tegenover deze 'winst' aan orthodoxie stond een duidelijk verlies, dat zich voordeed in het geloof dat Adam en Eva echt hebben bestaan. De adhesie verminderde tussen 1996 en 2002. Dit onderdeel van het geloof kan men als een uiting beschouwen van de voorkeur voor een letterlijke interpretatie van het boek Genesis. De kerkleden lijken dit standpunt de afgelopen jaren minder in te nemen (tabel 4.6).

Tabel 4.6

De mate waarin leerstellingen worden onderschreven onder kerkleden, 1966-2004 (in procenten)

	1966	1970	1975	1980	1985	1991	1996	2002
het leven na de dood	83	74	75	75	72	69	76	72
de hemel	94	87	88	90	90	86	90	92
de hel	69	50	48	42	43	40	46	48
de duivel	73	55	58	51	50	51	47	49
Adam en Eva	73	50	53	52	53	56	54	42
bijbel is woord van God	77	67	68	65	64	62	69	62
bidden is zinvol	90	83	80	81	81	83	83	76
religieuze wonderen bestaan ^a						53	64	67

a Het gegeven van 1996 is dat van 1998.

Bron: God in Nederland 1966; Progressiviteit en Conservatisme 1970; SCP (CV'75-'02)

4.4.3 Opvattingen van buitenkerkelijken

Betrekkelijk weinig buitenkerkelijken onderschrijven de orthodoxe geloofspunten. Het leven na de dood heeft nog de meeste aanhangers, die bovendien talrijker worden. In de jaren negentig bevond de aanhang zich op een hoger niveau dan in 1985. Hetzelfde geldt voor het geloof in een hemel. Het geloof in wonderen is voor de buitenkerkelijken minder vreemd geworden. Tussen 1991 en 2002 verdubbelde de aanhang. In 2002 lag het aandeel op 31% van de buitenkerkelijken (tabel 4.7).

Tabel 4.7

De mate waarin leerstellingen worden onderschreven onder buitenkerkelijken, 1985-2002 (in procenten)

	1985	1991	1996	2002
het leven na de dood	27	32	39	37
de hemel	18	17	23	25
de hel	4	4	7	9
de duivel	6	7	7	7
Adam en Eva	16	19	16	14
bijbel is woord van God	16	17	18	15
bidden is zinvol	21	19	24	19
religieuze wonderen bestaan ^a		15	24	31

a Het gegeven van 1996 is dat van 1998.

Bron: SCP (CV'85-'02)

4.4.4 Opvattingen van alle Nederlanders

Tussen 1985 en 2002 is onder de bevolking als geheel de aanhang voor religieuze ideeën gelijk gebleven of kleiner geworden. Tussen 1991 en 1996 hebben zich stijgingen voorgedaan bij het geloof in een leven na de dood en het geloof in hemel en hel, maar in 2002 bleek deze ontwikkeling te zijn afgebroken. De aanhang voor de denkbeelden was in 2002 weer even groot als in 1991. De gedachte dat Adam en Eva werkelijk hebben bestaan, het voorschrift dat men de bijbel letterlijk moet nemen en de opvatting dat bidden zin heeft, kregen minder aanhangers. Deze conclusie gaat op, ongeacht de keuze voor 1991 of 1995 als eerste jaar van de te beschouwen periode. Alleen het geloof in religieuze wonderen kreeg meer aanhangers. In 1991 geloofde 31% van alle Nederlanders dat zulke wonderen zeker of waarschijnlijk konden gebeuren, in 2002 onderschreef 43% deze mening. Een mogelijke trend naar grotere religiositeit onder de bevolking als geheel, waar de SCP-publicatie van 2000 nog op gespeculeerde, heeft zich dus niet voortgezet (tabel 4.8).

Het is de vraag hoe de versterking van het geloof in het religieuze wonder, de enige uitzondering op het beeld, moet worden geïnterpreteerd. Zeker zolang het onduidelijk is wat de ondervraagden zich bij het begrip 'religieus wonder' hebben voorgesteld. Het is bijvoorbeeld niet zeker dat mensen pas van een wonder spreken als een gebeurtenis natuurwetten doorbreekt. Zij zijn bijvoorbeeld geneigd om de geboorte van kind als een wonder te beschouwen, terwijl die gebeurtenis nu juist wel deel van de natuurlijke ordening van de wereld uitmaakt. Hoe het ook zij, de verandering van deze opvatting is in elk geval geen onderdeel van een grotere culturele beweging in de richting van intensere religiositeit.

Tabel 4.8

De mate waarin leerstellingen worden onderschreven onder alle Nederlanders, 1985-2002 (in procenten)

	1985	1991	1996	2002
het leven na de dood	49	48	53	49
de hemel	44	40	43	40
de hel	16	14	17	18
de duivel	20	19	18	17
Adam en Eva	35	36	31	24
bijbel is woord van God	40	37	38	31
bidden is zinvol	50	47	47	39
religieuze wonderen bestaan ^a		31	40	43

a Het gegeven van 1996 is dat van 1998.

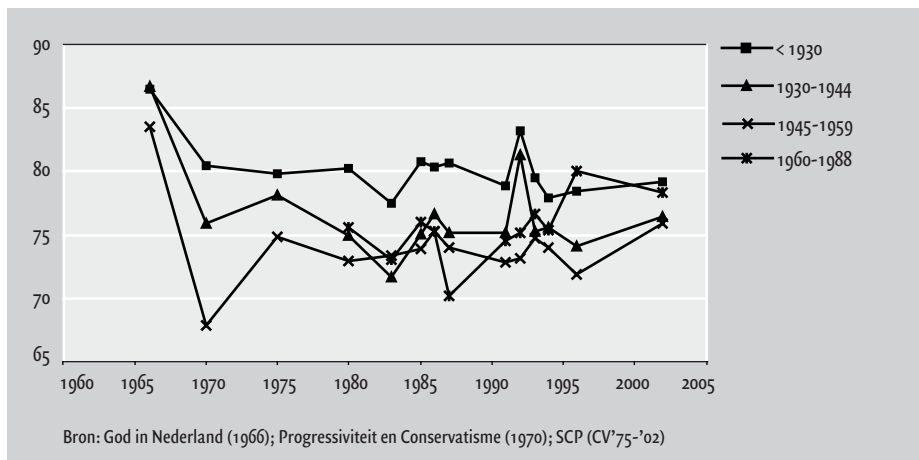
Bron: SCP (CV'85-'02)

4.5 Generaties van kerkleden

In figuur 4.3 zijn de opvattingen van de generaties kerkleden weergegeven met behulp van attitudescores. De verschillen in orthodoxe oriëntatie zijn vergelijkbaar met die welke bij de opvatting over de leefregels werden aangetroffen. De kerkleden die vóór 1930 geboren werden, hielden het meest vast aan de leerstellingen. De scores van de andere generaties lagen vrij dicht bij elkaar. De respondenten met een geboortjaar tussen 1945 en 1959 dachten het meest vrijzinnig. Tussen 1980 en ongeveer 1994 sloot de generatie van 1960 zich bij hen aan. Na dat jaar loopt deze generatie iets uit in het orthodox denken. In 2002 hebben de oudste generatie en die van 1960 ongeveer dezelfde score. Beide categorieën verschillen dan van de tussenliggende generaties van 1930 en 1945, waarvan de scores dicht bij elkaar liggen. Onder de kerkleden blijkt dus vooral de generatie van 1960 afstand te gaan nemen van vrijzinnigheid.

De volledige specificatie van de veranderingen van de generaties per afzonderlijke opvatting zou nogal wat ruimte vergen zonder dat er veel aan het algemene beeld wordt toegevoegd. In plaats daarvan is voor de kerkleden gekeken naar de drie opvattingen, waarvan de aanhang kromp of gelijk bleef, namelijk het feitelijk bestaan van Adam en Eva, de letterlijke interpretatie van de bijbel en de zin van het bidden. De weergave in tabel 4.9 beperkt zich tot de periode 1991-2002. Als de jongste generatie kerkleden inderdaad meer aan orthodoxie gaat hechten, zou zij van de onderscheiden categorieën de algemene ontwikkeling het minst moeten volgen of zij zou er zelfs tegen in moeten gaan.

Figuur 4.3
Orthodoxie onder alle kerkleden en uitgesplitst naar generatie,
1966-2002 (in gemiddelden)

Het veronderstelde verschijnsel treedt inderdaad op. Bij de generatie van 1960 als enige vermindert het geloof in het reële bestaan van Adam en Eva niet. Samen met de generatie van 1945 houdt zij vast aan de interpretatie van de bijbel als letterlijk het woord van God en bij de persoonlijke betekenis van het bidden valt er zelfs een kleine winst in aanhang te bespeuren (tabel 4.9).

Tabel 4.9

De instemming met een aantal geloofspunten naar generatie onder kerkleden, 1991-2002 (in procenten en in procentpunten)

	1991	1996	2002	1991-2002
Adam en Eva				
alle kerkleden	56	54	42	-14
geboren voor 1930	66	52	46	-20
1930-1944	57	50	36	-21
1945-1959	55	48	36	-19
1960-1988	56	64	56	0
bijbel woord van God				
alle kerkleden	62	69	62	0
geboren voor 1930	70	68	66	-4
1930-1944	57	69	61	4
1945-1959	63	67	64	1
1960-1988	62	72	62	0

Tabel 4.9 (vervolg)

	1991	1996	2002	1991-2002
bidden is zinvol				
alle kerkleden	83	83	76	-7
geboren voor 1930	88	84	87	-1
1930-1944	85	85	77	-8
1945-1959	85	80	75	-10
1960-1988	77	86	80	3

Bron: SCP (CV'91-'02)

De acceptatie van religieuze wonderen maakte geen deel uit van de orthodoxie-schaal. In tabel 4.10 zijn de resultaten afzonderlijk vermeld. De jongste generatie van kerkleden is er het meest van overtuigd geraakt dat zulke wonderen mogelijk zijn. Tussen 1991 en 2002 groeide de acceptatie bij alle kerkleden met 14 procentpunten, onder de generatie van 1960 nam zij met 28 procentpunten toe. In 2002 onderschreef 78% van de jongeren het betreffende denkbeeld (tabel 4.10).

Tabel 4.10

Het geloof in religieuze wonderen onder kerkleden naar generatie, 1991-2002 (in procenten en in procentpunten)

	1991	1998	2002	1991-2002
alle kerkleden	53	64	67	14
geboren voor 1930	59	59	69	10
1930-1944	55	61	61	6
1945-1959	53	64	68	15
1960-1988	50	66	78	28

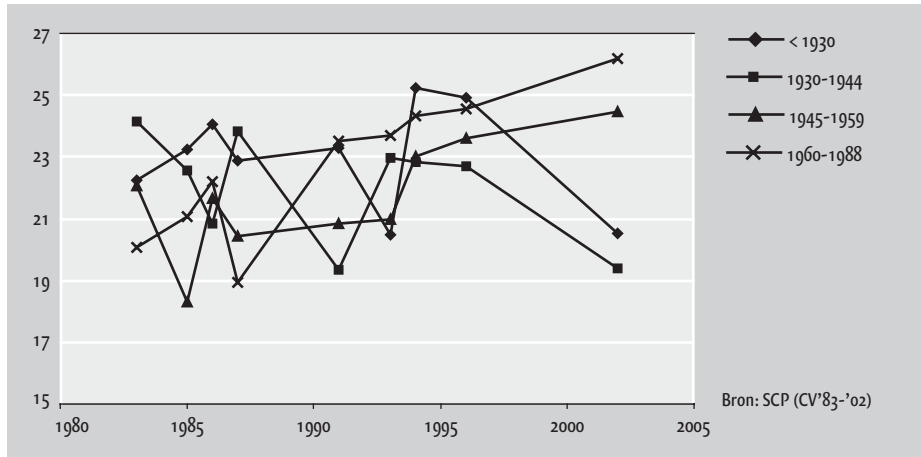
Bron: SCP (ISSP'91-'02); SCP (CV'02)

4.6 Generaties van buitenkerkelijken

De veranderingen van generaties buitenkerkelijken lieten tot 1996 weinig opvallends zien. De gegevens fluctueerden, maar het blijkt wel dat de generatie van 1960 na het jaar 1991 meer voor de leerstellingen gaat voelen. In 2002 heeft deze jongste categorie zelfs de hoogste score, terwijl de groepen, geboren vóór 1930 en tussen 1930 en 1945 zelfs vrij laag eindigen (figuur 4.4).

Figuur 4.4

Orthodoxie onder alle buitenkerkelijken en uitgesplitst naar generatie, 1983-2002 (in gemiddelden)

In 1991 geloofde 15% van de buitenkerkelijken aan wonderen, in 2002 was dat 31%. Het groeitempo was onder de generaties van 1960 en van 1945 ongeveer even hoog. In 2002 gelooft ongeveer 30% van de naoorlogse generaties dat religieuze wonderen kunnen voorkomen, vergeleken met ongeveer 23% van de vooroorlogse generaties (tabel 4.11).

Tabel 4.11

Het geloof in religieuze wonderen onder buitenkerkelijken naar generatie, 1991-2002 (in procenten en in procentpunten)

	1991	1998	2002	1991-2002
alle buitenkerkelijken	15	24	31	16
geboren voor 1930	18	11	24	6
1930-1944	9	19	23	14
1945-1959	12	19	30	18
1960-1988	19	30	31	12

Bron: SCP (ISSP'91-'02); SCP (CV'02)

4.7 De meningen van bevolkingscategorieën

4.7.1 Demografische profielen

Bevolkingscategorieën onderschrijven godsdienstige opvattingen in verschillende mate. Tabel 4.13 brengt de differentiaties in beeld, waarbij van de gehele bevolking is uitgegaan. In 2002 hechtten vrouwen meer waarde aan leerstellingen dan mannen.

Soms waren de verschillen maar klein. Van de vrouwen vond bijvoorbeeld 33% dat de bijbel letterlijk Gods woord was, van de mannen huldigde 30% die mening. Grotere verschillen komen eveneens voor: 57% van de vrouwen geloofde in een leven na de dood, vergeleken met 41% van de mannen, een verschil van 16 procentpunten. Het geloof aan religieuze wonderen en de hemel en de neiging betekenis te hechten aan het gebed zijn onder vrouwen evens duidelijk meer verbreid dan onder de mannen. Vrouwen zijn vaker kerklid dan mannen. Vrouwelijke kerkleden gaan vaker naar de kerk dan de mannen. Vrouwen hebben dus meer binding met de religie dan mannen.

In 2002 had de sociaaleconomische status betekenis voor het geloof. Universitair opgeleiden hechtten minder geloof aan de leerstellingen dan de ondervraagden met een basisopleiding. Dat was vooral het geval bij het geloof aan wonderen (bij universitair waren er 32% bevestigende antwoorden, basisopleiding 50%), de visie op de bijbel als letterlijk Gods woord (17% vergeleken met 42%) en het idee dat Adam en Eva echt hadden bestaan (14% vergeleken met 33%). De resultaten voor de inkomensgroepen passen bij die voor de onderwijsniveaus. Het geloof wordt vaker onder de lager dan onder de hoger betaalden aangetroffen.

De verschillen tussen de geografisch afgebakende categorieën zijn niet in alle opzichten duidelijk. Het geloof in het leven na de dood, de hemel en wonderen komt in grote en kleine steden en in de stad en op het platteland ongeveer even vaak voor. De overige resultaten doen vermoeden dat er in de grote steden minder wordt geloofd dan daarbuiten.

De leeftijdsgroepen vertonen een opvallend beeld. Men zou verwachten dat jongeren minder geloof aan de verschillende leerstellingen hechtten dan de ouderen. In 2002 blijkt in belangrijke mate het omgekeerde het geval te zijn. Zo gelooft 56% van de 16-30-jarigen in een leven na de dood, vergeleken met 45% van de respondenten ouder dan 50 jaar. Van de jongere Nederlanders geloofde 47% dat er een hemel is, bij de ouderen was dat 37%. Andere verschillen zijn wat minder groot, maar vertonen doorgaans wel de verwachte richting. Er zijn een paar uitzonderingen. Ouderen willen de bijbel naar verhouding vaak letterlijk nemen en zij vinden het gebed vaak zinvol.

Eenzijds is de conclusie dat juist jongeren het meeste geloof zouden hechten aan min of meer traditionele religieuze ideeën contra-intuïtief, anderzijds past zij bij de meningsveranderingen van generaties. De naoorlogse generaties van buitenkerkelijken werden tussen 1996 en 2002 minder afkering van religieuze denkbeelden (figuur 4.4). Er gingen meer buitenkerkelijken in wonderen geloven (tabel 4.11). De jongste generatie van kerkleden ging meer belang hechten aan de leefregels van hun kerk en zij werd meer orthodox georiënteerd (figuur 4.3, tabel 4.9, tabel 4.10). De veronderstelling ligt voor de hand dat de verandering van de generaties eveneens blijkt bij de opvattingen van de leeftijdsgroepen, hetgeen ook het geval blijkt te zijn.

Tabel 1 in de bijlage ondersteunt de conclusie dat jongeren gevoeliger voor bepaalde onderdelen van het geloof zijn geworden. In 1985 vertoonden de opvattingen van de 16-30-jarigen, de 31-50-jarigen en de respondenten van 51 jaar en ouder nog de verwachte verschillen bij het geloof in het leven na de dood. Van de ouderen geloofde daar 59% aan. In de categorieën van de 16-30-jarigen en de 31-50-jarigen geloofde 45%. In 1991 en in 1996 bestond er geen verschil tussen de leeftijdsgroepen, maar in 1998 geloofden meer jongeren dan ouderen aan een bestaan dat zich na de dood op de een of andere wijze voortzet. In 2002 was dit patroon nog duidelijker. Van de 16-30-jarigen geloofde 56% dat er na de dood nog iets kwam, bij de 31-50-jarigen ging het om 49% en bij de personen van 51 jaar en ouder om 43%. Het ziet ernaar uit dat een gebruikelijk verband tussen leeftijd en levensovertuiging zich gaat omkeren.

De gegevens van tabel 4.13 zijn univariaat weergegeven. Er werd dus geen rekening mee gehouden dat bijvoorbeeld de mening van de lager opgeleiden kan zijn beïnvloed door hun lage opleiding. Een eenvoudige regressie van de meningen op de persoonsgegevens laat zien dat de reeds getrokken conclusies overeind blijven ook als de betekenis van één persoonsgegeven wordt gezuiverd voor de invloed van de andere (tabel 4.14). Vrouwen ondersteunen de geloofspunten meer dan mannen. Jongeren neigen meer tot ondersteuning dan ouderen, maar niet bij het bidden en letterlijke bijbelinterpretatie. Lager opgeleiden steunen de stellingen meer dan de hoger opgeleiden. Vooral het geloof dat Adam en Eva echt hebben geleefd, komt minder vaak voor naarmate de opleiding stijgt. Geloof komt op het platteland vaker voor dan in de steden.

Tabel 4.13

De aanhang voor geloofspunten naar een aantal persoonsgegevens, 2002 (in procenten)

	leven na de dood	religieuze wonderen	hemel	hel	duivel
allen	49	44	41	17	17
geslacht					
man	41	38	33	15	14
vrouw	57	50	48	20	19
leeftijd					
16-30	56	49	47	22	17
31-50	49	41	41	18	16
> 50	45	43	37	14	18
onderwijsniveau					
basisniveau	49	50	48	22	20
mulo-, mavo-niveau	51	48	43	20	19
havo-, hbs-niveau	52	43	42	16	14
universitair niveau	42	32	30	10	14
bruto gezinsinkomen					
1. laagste kwartiel	55	50	45	24	20
2.	44	41	38	15	16
3.	45	41	37	14	15
4. hoogste kwartiel	42	36	35	14	17
gemeentegrootte					
≥ 400.000	49	42	39	21	23
100-400.000	48	40	34	14	10
50-100.000	49	46	43	19	16
20-50.000	48	45	44	19	19
≤ 20.000	50	45	42	13	16
urbanisatiegraad					
stad	50	42	39	16	16
verstedelijkt platteland	49	50	44	20	19
platteland	41	45	43	25	19

Tabel 4.13 (vervolg)

De aanhang voor geloofspunten naar een aantal persoonsgegevens, 2002 (in procenten)

	bidden is zinvol	bijbel woord van God	Adam en Eva
allen	40	32	24
geslacht			
man	34	30	21
vrouw	45	33	28
leeftijd			
16-30	33	26	28
31-50	38	30	23
> 50	46	37	24
onderwijsniveau			
basisniveau	45	42	33
mulo-, mavo-niveau	41	37	29
havo-, hbs-niveau	42	29	22
universitair niveau	32	17	14
bruto gezinsinkomen			
1. laagste kwartiel	47	37	31
2.	33	29	22
3.	37	29	22
4. hoogste kwartiel	39	28	18
gemeentegrootte			
≥ 400.000	41	25	26
100-400.000	36	27	19
50-100.000	41	31	24
20-50.000	42	38	28
≤ 20.000	40	34	24
urbanisatiegraad			
stad	39	29	22
verstedelijkt platteland	43	38	29
platteland	44	37	28

Bron:SCP(CV'02)

Tabel 4.14

De invloed van een aantal predictoren op de aanhang voor geloofspunten onder alle Nederlanders, 2002
(in gestandaardiseerde regressiecoëfficiënten, bèta's)

	geslacht (v)	leeftijd (oud)	opleiding (hoog)	inkomen (hoog)	stedelijkheid (platteland)
leven na de dood	0,15	-0,07		-0,08	
religieuze wonderen	0,11		-0,09	-0,08	0,09
hemel	0,14	-0,08	-0,09		0,07
hel		-0,1	-0,11	-0,07	
duivel				-0,07	
bidden is zinvol	0,11	0,12			0,08
bijbel woord van God		0,08	-0,14		0,09
Adam en Eva	0,1		-0,19	-0,09	0,07

Bron: SCP (CV'02)

4.7.2 Het religieus profiel

Buitenkerkelijkheid en kerkelijkheid komen voor in gradaties, en samen vormen ze het religieus profiel van de Nederlanders. Iemand kan buitenkerkelijk zijn opgevoed (een buitenkerkelijke van de tweede generatie) of hij kan recent tot de overtuiging zijn gekomen dat hij niet meer bij een kerk wil horen (een kerkverlater of ontkerkelijkte). Hij kan kerklid zijn, maar de kerk nog maar weinig bezoeken (een randlid) of hij kan vaak naar de kerk gaan (kernlid). Kerkverlaters, randkerkelijken en kerkleden kunnen naar kerkgenootschap worden ingedeeld. De indeling van de bevolking die zo ontstaat, werd oorspronkelijk ontworpen door de politicologen Pijnenburg en Van Holsteyn. Zij is door onderzoekers van het SCP in 1994 gebruikt (Pijnenburg en Van Holsteyn 1987; Becker en Vink 1994: 131-166). Tabel 2 van de bijlage vermeldt de aantallen respondenten per categorie in 2002.

Het religieuze profiel heeft duidelijk invloed op de levensbeschouwelijke opvattingen. De buitenkerkelijken van de tweede generatie geloven vrijwel niet aan de meeste van de voorgelegde denkbeelden (tabel 4.15). Zo gelooft 4% aan hel en duivel, ongeveer 10% onderschrijft de opvattingen over Adam en Eva, de bijbel en het gebed. Betrekkelijk veel van deze buitenkerkelijken van de tweede generatie geloven in het leven na de dood (30%) en wonderen (25%). Geloof aan de hemel is in mindere mate aanwezig (16%).

Als iemand breekt met het geloof waarin hij is opgevoed, hoeft dat niet te betekenen dat hij alle elementen daarvan afzweert. Toch denken de kerkverlaters vrijwel hetzelfde als de tweede generatie van buitenkerkelijken. De buitenkerkelijken die van huis uit gereformeerd waren, hielden het geloof nog het meest vast.

Dat de gereformeerde gezindte zich nog steeds door een orthodoxe gezindheid kenmerkt, blijkt verder uit de beschouwing van de resultaten van randkerkelijken en kerkleden. In beide gevallen is de aanhang voor de leerstellingen onder de gereformeerden het grootst. Die onder de rooms-katholieken is het laagst. Zo gelooft 60% van de randkerkelijke rooms-katholieken aan een leven na de dood, terwijl bijna alle gereformeerde randkerkelijken en kernleden dat nog doen.

Samenvattend: als buitenkerkelijken van de tweede generatie nog ergens aan geloven, dan is dat aan een voortbestaan na de dood, aan een hemel en aan de mogelijkheid dat er op aarde meer mogelijk is dan de natuurwetten aangeven. Verder zijn – het zal niemand verwonderen – de randkerkelijken minder gelovig dan de kernleden. Rooms-katholieken denken minder orthodox dan Nederlands-hervormden en die denken weer minder orthodox dan de gereformeerden.

Tabel 4.15

De aanhang voor geloofspunten naar religieus profiel, 2002 (in procenten)

	leven na de dood	religieuze wonderen	hemel	hel	duivel
allen	49	44	41	17	17
buitenkerkelijk, 2 ^e gen.	30	25	16	4	4
ontkerkelijk					
rooms-katholiek	39	33	28	9	6
Nederlands-hervormd	42	35	30	11	10
gereformeerd	43	48	56	24	20
randkerkelijk					
rooms-katholiek	60	56	59	22	15
Nederlands-hervormd	64	68	73	23	32
gereformeerd	95	76	91	42	60
kernleden					
rooms-katholiek	80	82	79	31	34
Nederlands-hervormd	91	83	91	64	67
gereformeerd	94	91	94	77	91

Tabel 4.15 (vervolg)

De aanhang voor geloofspunten naar religieus profiel, 2002 (in procenten)

	bidden is zinvol	bijbel woord van God	Adam en Eva
allen	40	32	24
buitenkerkelijk, 2 ^e gen.	10	10	13
ontkerkelijk			
rooms-katholiek	26	14	11
Nederlands-hervormd	24	26	21
gereformeerd	38	33	33
randkerkelijk			
rooms-katholiek	68	47	27
Nederlands-hervormd	67	64	41
gereformeerd	89	88	68
kernleden			
rooms-katholiek	95	71	29
Nederlands-hervormd	88	100	79
gereformeerd	100	88	82

Bron: SCP (CV'02)

4.8 Samenvatting

De invloed van de kerken op de samenleving is afgenomen. De bevolking heeft tegenwoordig minder vertrouwen in de kerken dan in het onderwijs of in het bedrijfsleven.

Een aanzienlijk deel van de bevolking kent de kerken geen prestige toe. De helft van de Nederlanders ontkent bijvoorbeeld dat de kerken zinnige dingen kunnen zeggen over levensbeschouwelijke vraagstukken. De Nederlanders onderschrijven het idee dat de kerken goede oplossingen hebben voor individuele en sociale problemen nog minder. Pas als het gaat om zeer abstract geformuleerde problemen, zoals de armoede en de discriminatie, begint het gezag van de kerken weer te tellen. Het prestige van de kerken is niet alleen laag in Nederland. Dezelfde situatie doet zich voor in de omliggende landen.

De verzuiling van maatschappelijke instituties geniet allang geen beduidende steun meer. In 2002 ontkende driekwart van de kerkleden zelfs dat een politieke partij per se een confessionele grondslag moest hebben. Het confessionele onderwijs heeft zich nog het beste weten te handhaven. Ongeveer een derde van alle Nederlanders en twee derde van de kerkleden had voorkeur voor confessioneel onderwijs.

In beide gevallen is het aantal mensen dat geen keuze tussen confessioneel en openbaar onderwijs wil maken vrij groot. Voor deze ondervraagden zal de kwaliteit van het onderwijs van meer belang zijn dan de levensbeschouwelijke kleur.

Ook binnen de kerken zelf is er sprake van verminderd prestige. Het aantal kerkleden dat zich niet aan alle regels van de eigen kerk wil houden, stijgt van 29% in 1966 tot 49% in 2002. Tussen 2002 en 2004 is het aantal gezagsgetrouwe kerkleden overigens toegenomen. Jongere generaties kerkleden, die met de geboortejaren 1960-1974 en 1975-1988, gaan na het midden van de jaren negentig de leefregels meer accepteren.

Anders dan op grond van een eerdere SCP-publicatie mocht worden verondersteld, blijft de acceptatie van traditionele christelijke denkbeelden onder het gehele Nederlandse volk gelijk of neemt zij af. Bijna 50% van de Nederlanders gelooft in een leven na de dood en ongeveer 40% gelooft dat er een hemel bestaat. Tussen 1985 en 2002 veranderen deze percentages niet.

Het geloof in religieuze wonderen neemt wel toe. In 2002 houdt 43% van de Nederlanders er rekening mee dat zij mogelijk zijn. Het is onduidelijk waarmee de ondervraagden het begrip 'wonder' hebben geassocieerd, maar waarschijnlijk verwijst het begrip voor velen naar de zaken, die het verstand te boven gaan.

Het geloof aan kosmisch kwaad, de hel en de duivel houdt weer hetzelfde aantal aanhangers. Alleen bevindt de aanhang voor deze denkbeelden zich op het naar verhouding lage niveau van 20%. De aanhang voor de overtuiging dat Adam en Eva feitelijk hebben bestaan, voor een letterlijke interpretatie van de bijbel en voor bidden als zinvolle activiteit neemt af.

De positieve, 'zachtmoedige' kant van het geloof vindt dus nog bijval onder 40% tot 50% van de bevolking. Erkenning van de negatieve kanten blijft onveranderd laag. Ideeën waar een duidelijke leerstelling uit spreekt – Adam en Eva leefden echt en de bijbel moet men letterlijk interpreteren – worden geleidelijk aan verlaten. Beide denkbeelden verwijzen naar de letterlijk interpretatie van de Heilige Schrift. Het historische bestaan van het eerste mensenpaar verwijst immers naar de letterlijke opvatting van het boek Genesis. Waarom minder mensen denken dat het zinloos is om voor zichzelf te bidden, is onduidelijk. Het zou kunnen zijn dat men het bestaan van een God, die Zich zo sterk met de individuele mens engageert dat Hij verzoeken voor het eigen heil verhoort, onwaarschijnlijk vindt.

Alles bij elkaar doet er zich onder de bevolking op het religieuze vlak geen trend voor of laten de mensen de letterlijke, nauwe interpretatie van het geloof steeds meer los. Er doen zich onder deze oppervlakte andere betrekkelijk kleine veranderingen voor, die tot uiting komen bij de categorieën van de kerkleden en de buitenkerkelijken en daarbinnen bij generaties.

De meningen onder de kerkleden en de buitenkerkelijken conformeren zich aan het patroon dat voor de bevolking als geheel werd beschreven. Veel aanhang voor het leven na de dood en voor de hemel, veel minder voor hel en duivel. De andere menin-

gen nemen qua adhesie een middenpositie in. De veranderingen bij de kerkleden verschillen van die onder de bevolking als geheel doordat alleen het feitelijk bestaan van Adam en Eva minder wordt aangehangen. Verder is er weinig verschil, ook onder de kerkleden neemt het wondergeloof toe.

De buitenkerkelijken hebben meer behoefte gekregen aan het vooruitzicht dat het na de dood voor de mens niet is afgelopen. Tussen 1985 en 2002 stijgt het aantal buitenkerkelijken dat in een leven na de dood gelooft van 27% naar 37%, het aantal dat gelooft in de hemel neemt toe van 18% naar 25%. Verder zou er voor de buitenkerkelijken geleidelijk aan meer mogelijk moeten zijn dan de ratio hen zegt. In 1991 gelooft 15% aan wonderen, in 2002 31%.

De recente generatie kerkleden, geboren in 1960 of in een later jaar, wendt zich in sterkere mate tot de leerstellingen dan de voorafgaande generaties. In het bijzonder houden zij vast aan het feitelijk bestaan van Adam en Eva. In de stijgende acceptatie van het wonder lopen zij voorop. De toewending van de buitenkerkelijken naar enkele religieuze ideeën komt bij dezelfde generatie naar voren. In de toename van het geloof aan wonderen onderscheidt deze generatie zich niet.

Over het geheel genomen doet er zich weinig verandering in de religieuze overtuigingen voor. Onder de oppervlakte is er echter sprake van beweging die zich vooral voordoet bij de generatie, geboren na 1960. Het gaat dan om een brede leeftijdscategorie, in 2004 ruwweg de Nederlanders jonger dan 45 jaar. Over het algemeen gaan deze ondervraagden geloofspunten weer meer onderschrijven. In het geval van de kerkleden is hier waarschijnlijk van selectie sprake. Omdat de trend zich ook onder de buitenkerkelijken voordoet, is er waarschijnlijk eveneens een tijdgeest werkzaam.

Noten

- 1 De tekst luidde als volgt: 'Vindt U dat over het algemeen gesproken Uw kerk wat Nederland betreft, adequaat reageert op de morele problemen en noden van de individuele mens; de problemen rond het gezinsleven; de geestelijke behoeften van de mens; de sociale problemen waar ons land nu mee te maken heeft?' Antwoorden: ja; nee.
- 2 De enquêtevragen waren opgenomen in de mondeling afgenomen onderzoeken van Culturele Veranderingen in Nederland 1991 en 1996 en in de onderzoeken van het internationale International Social Survey Programme (ISSP) van 1991 en 1998. Volgens de resultaten van het ISSP onderzoek steeg de aanhang voor orthodoxe opvattingen met gemiddeld 1 procentpunt per jaar. Volgens de mondelinge onderzoeken ging het om ten hoogste 0,5 procentpunt.
- 3 De vraag was alleen gesteld aan de kerkleden. Zij luidde als volgt: 'Bent U van mening dat U zich aan alle regels van Uw kerk dient te houden?' Antwoorden: ja; het hangt ervan af; nee; weet niet.
- 4 De schaal bestond uit: het leven na de dood, de hemel, de hel, de duivel, Adam en Eva, bijbel woord van God, bidden. De Crohnbach Alpha was voor kerkleden 0,87 in 2002.

5 Paracultuur

5.1 Inleiding

In een eerdere publicatie is uitgebreid ingegaan op de belangstellingsfeer die wel wordt aangeduid als new age of nieuwtijdsdenken (Becker, De Hart en Mens 1997). In navolging van Schnabel is daar een onderscheid gemaakt tussen enerzijds de kerncultuur en anderzijds interesses, denkbeelden of activiteiten die tot de paracultuur gerekend kunnen worden (Schnabel 1982; Becker et al. 1997: 17 e.v.). Dit hoofdstuk geeft een globaal overzicht van het draagvlak en de correlaten van een aantal paraculturele onderwerpen aan het eind van de jaren negentig. Voor een uitgebreidere bespreking, een overzicht van de belangrijkste theoretische inzichten en analyse van de Nederlandse situatie aan het begin van jaren negentig zij verwezen naar het eerdere rapport. Wie zich wil verdiepen in de historische wortels van het esoterisme, occultisme, de genese en godsdienstwetenschappelijke implicaties van de hedendaagse levensbeschouwelijke paracultuur of hedendaags bijgeloof kan beschikken over een ruim aanbod aan voortreffelijke studies (bv. Hanegraaff 1996; Bochsinger 1995; Verlinden 1999).

De kerncultuur vormt het establishment en zet de toon vanuit de institutionele centra van de moderne samenleving. Zij levert de gezaghebbende definitives, de officieel bekrachtigde canons, de erkende opleidingen, de institutionele inbedding. De paracultuur morrelt bij gelegenheid aan de poorten van de bastions van de kerncultuur, wordt doorgaans afgewezen als archaïsch, onwetenschappelijk en primitief, als onderdeel van een magisch wereldbeeld en representant van het 'wilde denken'. De verhouding tussen beide ligt zeker niet vast voor de eeuwigheid, maar is historisch en cultureel bepaald. Het gaat hier ook niet om de uitslagen van populariteitspolls, maar om hegemonie en strijd om de hegemonie in de zin van Gramsci. In tal van paraculturele interesses vormt cultuurkritiek een wezenlijk element.¹ Volgens Van Reenen c.s. wordt bijvoorbeeld niet minder dan 40% van de cliënten van alternatieve genezers gedreven door ontevredenheid over de reguliere gezondheidszorg (Van Reenen et al. 1997).

Ondanks een dominant rationalistisch en bureaucratisch ethos kunnen allerlei vormen van magisch denken als een brede en krachtige onderstroom aanwezig blijven in een samenleving. Tussen kerncultuur en paracultuur, tussen gevestigden en buitenstaanders bestaan niet zelden diffuse grenzen. Dat is zeker vanuit historisch oogpunt het geval; er zijn talloze voorbeelden van verschuivingen in de machtsbalans tussen onderdelen van de paracultuur en de kerncultuur: gebedsgenezing en reguliere geneeskunde, alchemie en scheikunde, astrologie en astronomie, waarzeggerij en statistische prognoses of scenariostudies, enzovoort.

In de voorgaande hoofdstukken ging het over de kerken en het christelijk geloof. Ook na ettelijke decennia van ontkerkelijking kunnen de kerken en het christendom nog niet tot de paracultuur worden gerekend. Dat geldt wel voor onderwerpen als waarzeggerij, gebedsgenezing of *healing* (genezing langs paranormale weg), astrologie en het geloof in amuletten en talismannen. Ze zijn steeds weer gerekend tot de sfeer van het klassieke bijgeloof, de folklore, het kermisvermaak, de magie, het paganisme of het volksgeloof, maar behoren sinds de jaren zestig en vooral sinds de opkomst van de new-agestroming (vanaf de jaren tachtig) tot het gestegen cultuurgoed dat ook onder de culturele elites salonfähig is geworden en worden in een breed aanbod van lectuur en cursussen als onderdelen van een spirituele revolutie voorgesteld.

In de genoemde eerdere SCP-publicatie is in extenso op het onderwerp ingegaan.² Daar zijn ook gegevens die in 1994 door het SCP werden verzameld, gepresenteerd. Sindsdien zijn er op landelijk schaal geen vergelijkbare nieuwe gegevens aan toegevoegd. Omdat we ons toch een indruk willen vormen, zonder ons te beperken tot een recapitulatie van het oude materiaal, maken we gebruik van gegevens die in ons land en een aantal andere landen zijn verzameld in het kader van de 1998-editie van het International Social Survey Program (ISSP). Twee onderdelen van de paracultuur worden in dit hoofdstuk besproken: het geloof in magische praktijken en het consulteren van alternatieve genezers.

5.2 Geloof in magie

Als drie typische paraculturele thema's gelden achtereenvolgens: het geloof in geluksamuletten ('geluksamuletten brengen soms geluk'), in waarzeggers ('sommige waarzeggers kunnen echt de toekomst voorzien') en astrologie ('iemand's sterrenteken bij zijn geboorte kan zijn levensloop beïnvloeden'). Voor deze drie items uit de ISSP-vragenlijst van 1998 is een index gemaakt (index paracultuur), die het totaalbeeld samenvat.³ Een vierde paracultureel onderwerp staat daar enigszins apart van, vanwege zijn wortels in de traditie van het christelijke volksgeloof. Dat is het geloof in gebedsgenezing ('sommige gebedsgenezers beschikken echt over door God gegeven genezende kracht').

We beginnen met een blik op de positie die ons land internationaal inneemt.⁴ Vervolgens stellen we ons de vraag of er een relatie is tussen het geloof in magische praktijken en een aantal aspecten van de christelijke traditie die in de voorgaande hoofdstukken de revue passeerden: transcendentiegeloof, kerkgang, bidfrequentie, visie op de bijbel.

Nederland internationaal

Te oordelen naar tabel 5.1 stuit magisch gedachtegoed, vergeleken met andere landen, in Nederland op rotsige bodem. Voor elk van de vier thema's ligt het percentage dat er geloof aan hecht consequent zo'n 20% onder het Europese gemiddelde.

Wat geluksamuletten, waarzeggerij en astrologie betreft, bevindt ons land zich in het gezelschap van de Ieren en Noord-Ieren, die echter wel massaal geloof hechten aan gebedsgenezing. Een ander uiterste vormt een aantal Oost-Europese landen, waarin voor wisselende magische praktijken bij meerderheden onder de bevolking steun valt aan te treffen. Het algemene beeld lijkt dat zowel in zeer religieuze landen (zoals Ierland en Portugal) als in landen met een relatief grote religieuze distantie (zoals Nederland en het voormalige Oost-Duitsland) een geringe voedingsbodem is voor magische denkbeelden. Voor een beperkt aantal landen kan vergeleken worden met de situatie anno 1991 (zie tabel B5.1 van bijlage B5, gepubliceerd op de website: www.scp.nl/godsdienstigeveranderingen). Over het algemeen komen daaruit geen grote veranderingen naar voren, met uitzondering van de forse toename van het percentage Slowaken dat waarde hecht aan geluksamuletten en waarzeggerij. In de bijlage staan voor enkele landen ook de cijfers voor 1991 weergegeven (tabel B5.1).

Tabel 5.1

Geloof dat gehecht wordt aan paraculturele onderwerpen per land, 1998 (in procenten)^a

	geluksamuletten	waarzeggers	astrologie	gebedsgenezers
Nederland	21	28	24	28
W.-Duitsland	37	32	37	40
O.-Duitsland	34	22	21	21
Groot-Brittannië	23	42	30	52
Noord-Ierland	23	33	19	70
Ierland	25	30	19	70
Oostenrijk	33	27	38	48
Zwitserland	40	48	47	40
Frankrijk	24	39	41	38
Portugal	45	28	30	36
Hongarije	34	44	40	34
Tsjechië	50	71	53	62
Slowakije	49	68	49	71
Bulgarije	72	65	65	65
Rusland	57	68	56	65
gemiddelde van de landen	39	46	40	51

a Opgeteld zijn de percentages die zeggen in het betreffende onderwerp 'zeker' of 'waarschijnlijk' te geloven.

Bron: ISSP (1998)

Over het geloof in waarzeggen en astrologie (en 21 andere paraculturele onderwerpen) werden in de eerdere SCP-studie gegevens uit 1994 gepresenteerd, waarbij per thema meerdere vragen werden gesteld. De bekendheid van de bevolking was

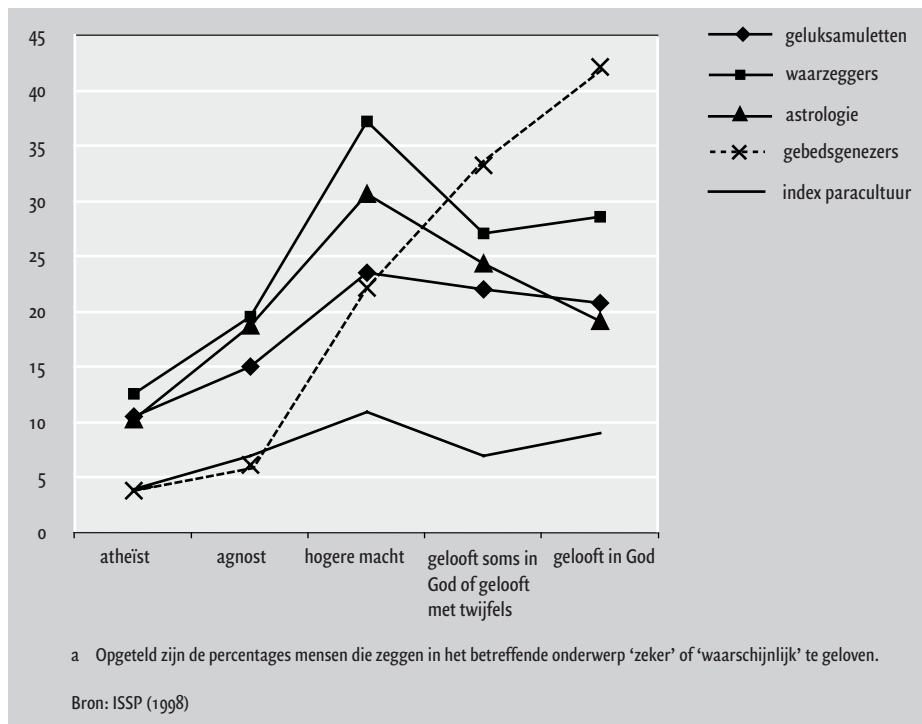
destijds groot bij beide onderwerpen (achtereenvolgens 86% en 92%); 15% respectievelijk 29% sloot niet uit dat ze op waarheid berusten. Veel minder Nederlanders (5%) hadden zich ooit actief beziggehouden met waarzeggerij (voor astrologie en horoscopen was dit 22%) en nog minder zeiden er hun gedrag wel eens op af te stemmen (4% en 10%). Grote bekendheid, een zeker open-staan en geringe afstemming van het eigen gedrag door sympathisanten troffen we ook bij andere onderdelen van het paraculturele menu aan (zoals yoga of telepathie). Het onderwerp homeopathie (waaraan niet alleen 72% een zeker geloof hecht, maar waarmee 40% zich ooit ook actief mee bezig hield en waaraan 36% wel eens gedragsconsequenties verbindt), vormde de enige uitzondering.

Secularisatie en geloof in paraculturele onderwerpen

Uit figuur 5.1 blijkt dat magische praktijken het minste krediet krijgen van het niet-gelovige bevolkingsdeel. Een piek ligt daarentegen bij de geloversonen in een hogere macht of kracht. Hoe traditioneel christelijker, des te meer affiniteit met gebedsgenezers.

Figuur 5.1

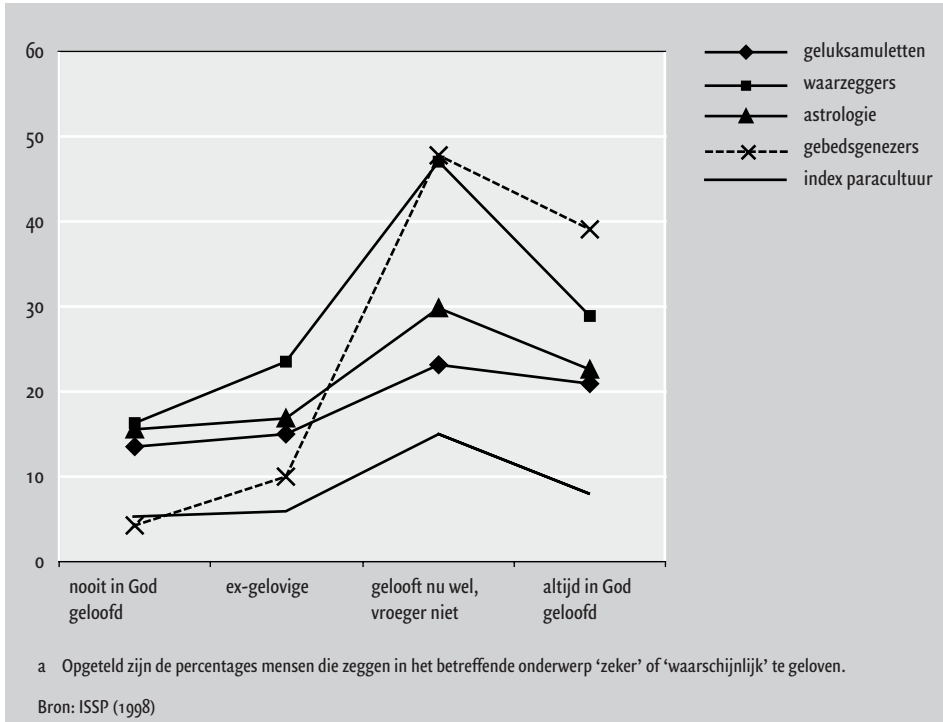
Geloof in paraculturele onderwerpen^a naar geloof in een God of een hogere macht, gegevens voor Nederland (in procenten)

In figuur 5.2 betonen zij die pas later in hun leven gelovig werden zich het meest ontvankelijk voor magische denkbeelden; de grootste distantie vinden we bij traditionele ongelovigen en ex-gelovigen.

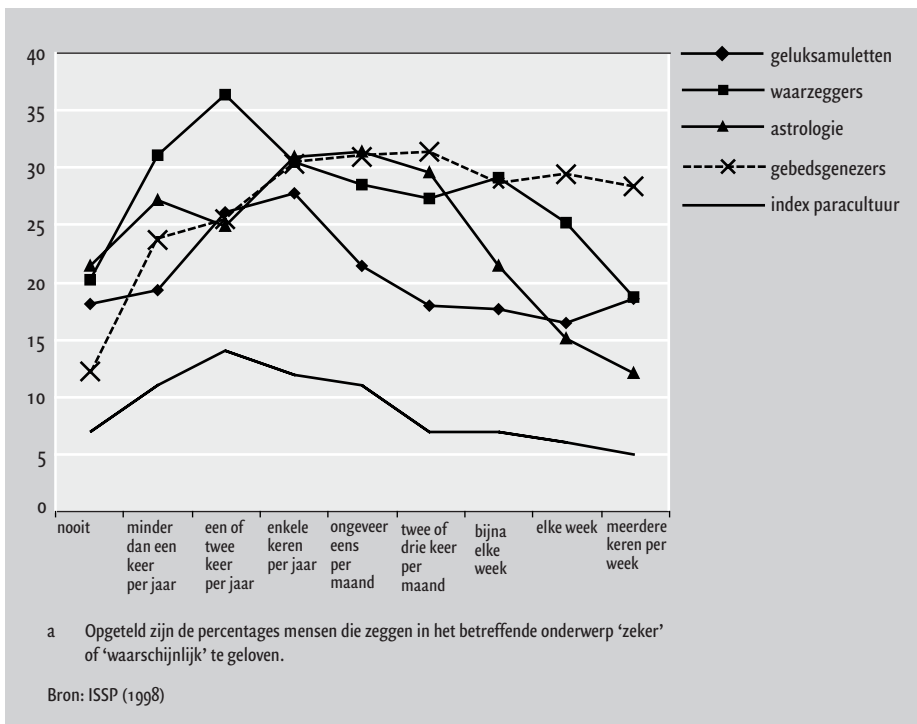
Figuur 5.2

Geloof in paraculturele onderwerpen^a naar geloof in een God of een hogere macht, gegevens voor Nederland (in procenten)

Zoals figuur 5.3 laat zien, vertoont het geloof in magische praktijken steeds een piek bij de incidentele kerkgangers, en ligt lager onder zowel zij die nooit ter kerke gaan als het kerkse deel van de bevolking. Een uitzondering is het geloof in gebedsgenezing dat alleen laag is onder mensen met veel kerkelijke distantie.

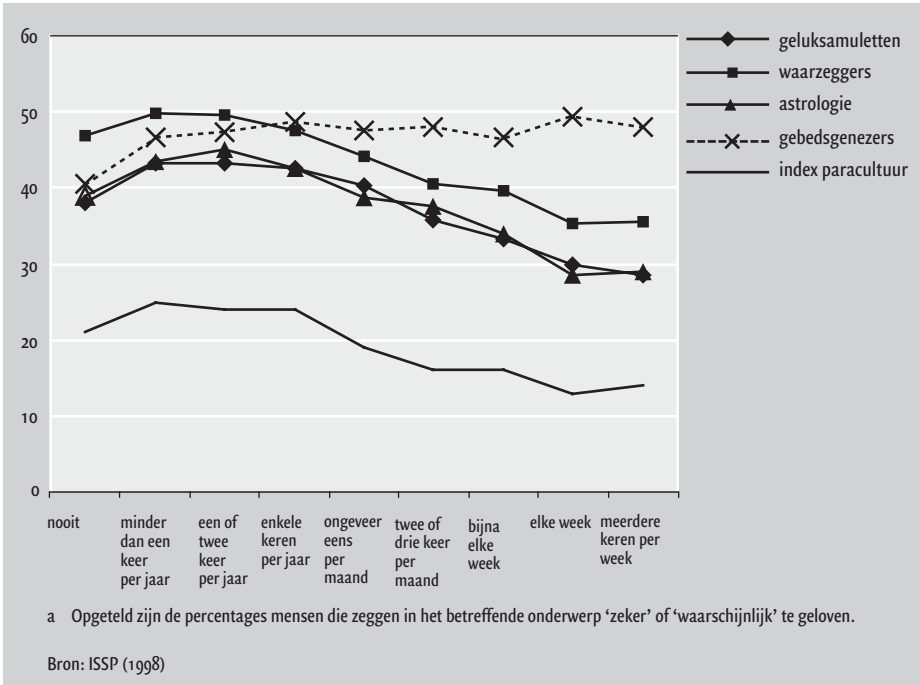
Figuur 5.3
 Geloof in paraculturele onderwerpen^a naar kerkelijke deelname rond 11-12 jarige leeftijd, gegevens voor Nederland (in procenten)

In het Europese patroon is de bovengenoemde tendens van geringer geloof in magie bij frequentere kerkgang sterker te zien. Uitzondering is opnieuw gebedsgenezing (zie figuur 5.4).

Figuur 5.4

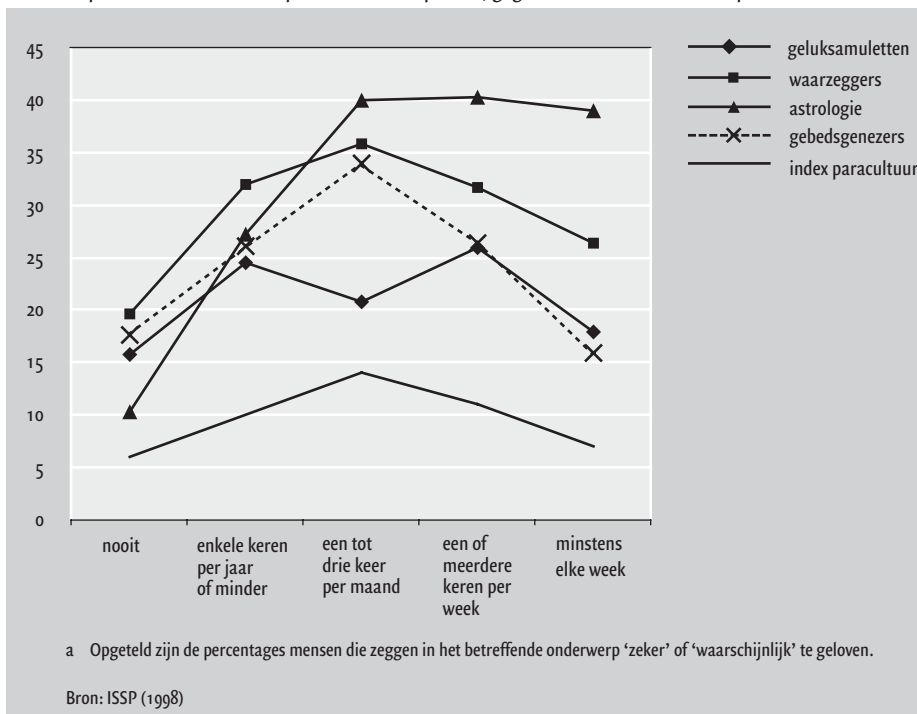
Geloof in paraculturele onderwerpen^a naar kerkelijke deelname rond 11-12-jarige leeftijd, gegevens voor 14 Europese landen samen (in procenten)

Aan drie van de vier onderwerpen wordt het minst geloofd door Nederlanders die hetzij nooit, hetzij zeer frequent bidden. Astrologie is naar verhouding populair onder de bidders en veel minder onder niet-bidders, iets wat terugkeert in het totaalbeeld voor Europa (zie figuur 5.5).

Figuur 5.5

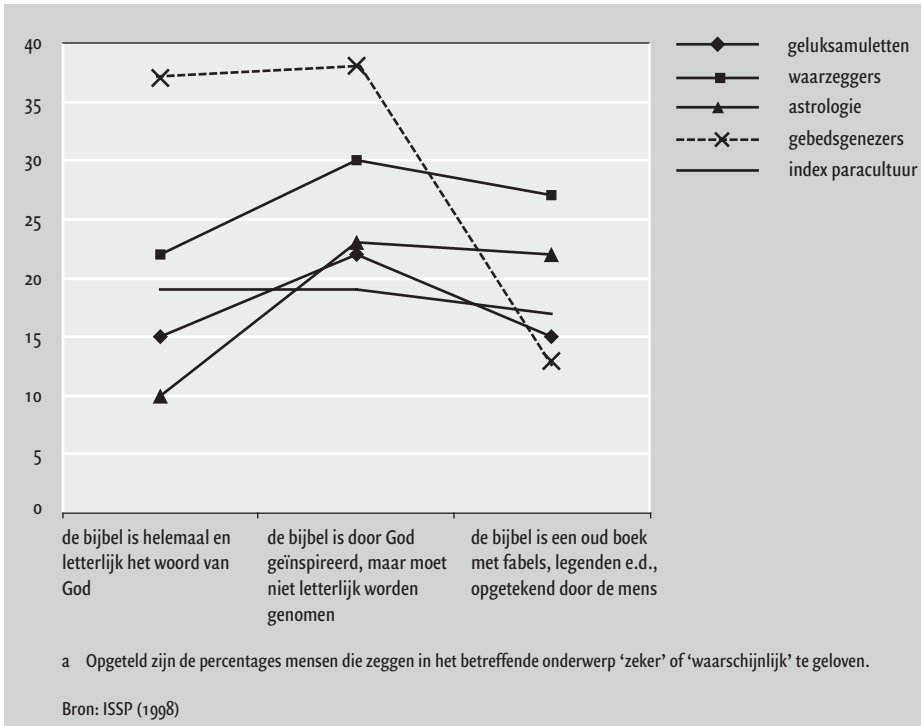
Geloof in paraculturele onderwerpen^a naar bidfrequentie, gegevens voor Nederland (in procenten)

Naar visie op de bijbel (een goede maatstaf voor christelijke orthodoxie) ontstaat er voor Europa als geheel nauwelijks enige tekening in het beeld (zie tabel B5.6 van bijlage B5, op www.scp.nl/godsdienstigeveranderingen). Voor ons land wel: Nederlanders die een letterlijke interpretatie van de bijbel huldigen, zijn duidelijk minder geporteerd voor paraculturele onderwerpen en zetten de oude calvinistische antipathie tegenover magisch denken voort.

Figuur 5.6

Geloof in paraculturele onderwerpen^a naar visie op de bijbel, gegevens voor Nederland (in procenten)

5.3 Consulteren van alternatieve genezers

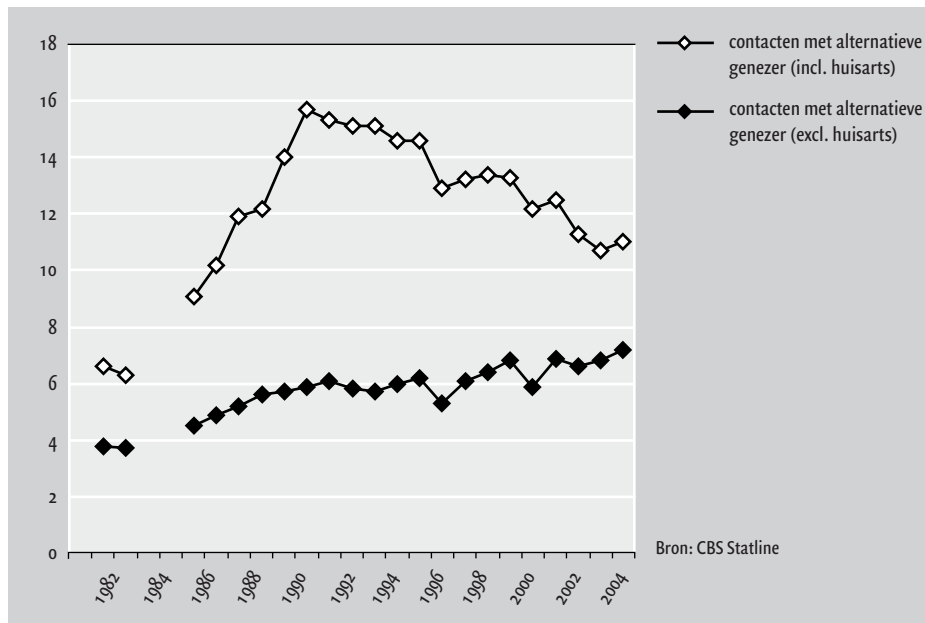
Wat voorheen door het leven ging als natuurgeneeskunde wordt vanaf ongeveer halverwege de jaren zeventig aangeduid als 'alternatieve geneeskunde'. De term 'kwakzalverij' raakte in onbruik, behalve bij de (in 1880 opgerichte) gelijknamige Vereniging tegen de Kwakzalverij (Renckens 2004: 54). Alternatieve geneeswijzen en therapieën omvatten een breed scala aan praktijken en perspectieven, die als overwegend kenmerk een preoccupatie met *healing* hebben, gericht op (fysieke, emotionele, mentale en spirituele aspecten van) de hele persoon, en niet alleen op een geconcentreerde genezing van een specifieke kwaal.

In de reeds genoemde eerdere SCP-studie naar alternatieve zingeving in ons land is de populariteit van alternatieve genezers in 1994 vergeleken met enquêteuitkomsten van 1980 (Becker et al. 1997: 160-163).⁵ De resultaten suggereren een verdubbeling van het percentage dat wel eens alternatieve genezers bezoekt. Er bestaat een omgekeerd verband met de frequentie van kerkbezoek, maar geen relatie tussen kerkbezoek en de waardering van alternatieve geneeskunde. Het CBS heeft in een

langere reeks van jaren gegevens verzameld in het kader van zijn jaarlijkse gezondheidsenquête (het latere Permanent Onderzoek Leefsituatie). Daaruit komt eveneens een duidelijke stijging naar voren in de loop van de jaren tachtig.⁶ Sindsdien lijkt er sprake van een geleidelijke daling, al nam het percentage dat zijn kaarten volledig op de alternatieve geneeskunde zet, met voorbijgaan aan huisartsen die gebruikmaken van bijzondere geneeswijzen, wel gestaag toe.

Figuur 5.7

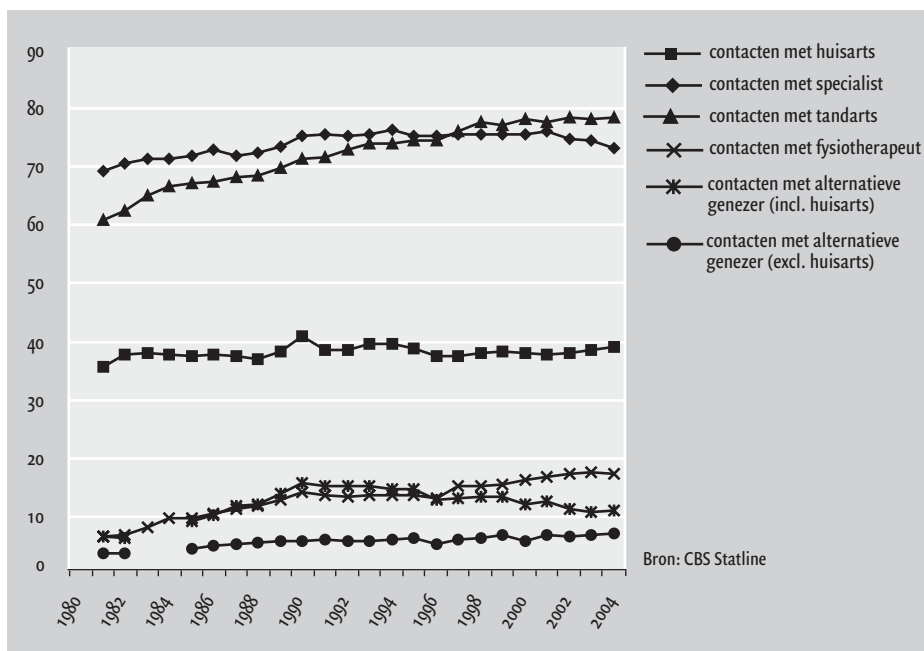
Deel van de Nederlandse bevolking dat minimaal een keer per jaar contact had met een alternatieve genezer, 1981-2004 (in procenten)

Ondanks de onmiskenbaar toegenomen acceptatie is enige relativisering van de populariteit van alternatieve genezers wel op zijn plaats. Zoals figuur 5.8 illustreert, is het aantal Nederlanders dat wel eens een huisarts, specialist of tandarts bezoekt nog altijd veel groter.⁷

Figuur 5.8

Deel van de Nederlandse bevolking dat in een jaar contact had met uiteenlopende vertegenwoordigers van medische voorzieningen, 1981-2004 (in procenten)

5.4 Conclusies

De spaarzame beschikbare gegevens leveren de indruk op dat er de afgelopen decennia een geleidelijk popularisering van paraculturele thema's heeft plaatsgevonden (zie Becker et al 1997). De bekendheid ermee is gegroeid, evenals de acceptatie, zonder dat er nu sprake was van een massale bijval, laat staan van een inplanting in het dagelijkse leefpatroon.

Het zijn de Nederlanders met een religieuze middenpositie die het meest zien in magische onderdelen van het paraculturele aanbod: de 'ietsisten' en gelovigen in een hogere macht of kracht, de incidentele kerkgangers, de mensen die niet heel vaak maar zo af en toe bidden, zij die de bijbel niet letterlijk willen nemen maar wel beschouwen als een uitzonderlijk boek. Het gaat naar verhouding vaak om mensen die zich bestempelen als 'nieuwe gelovige', als iemand die pas op latere leeftijd religie heeft ontdekt – waarbij waarschijnlijk niet alleen of zelfs maar overwegend gedacht wordt aan het christendom. De animo is geringer onder zowel overtuigde christenen als niet-gelovigen. Daaruit kan niet zomaar worden geconcludeerd dat de interesse voor elementen van de hedendaagse 'nébuleuse mystique-ésotérique' (Champion 1989, 1990) een intermezzo vormt op weg naar een volkomen onttoverde cultuur, waarin ook voor vormen van magie, bijgeloof en volksdevotie geen plaats meer is. Zoals in hoofdstuk 1 uiteengezet, wijst een groot aantal auteurs een der-

gelijke opvatting van secularisatie af. Dat het marktaandeel van christelijke instituties in ons land en andere West-Europese samenlevingen fors is gekrompen, kan nauwelijks bestreden worden, maar er zijn geen aanwijzingen voor een synchrone groei van het aandeel uitgesproken ongelovigen. Voorshands lijkt de ontkerkelijking en afbrokkeling van de christelijke traditie in ons land vooral geleid tot een sterke toename van het aantal zoekers in spiritueel opzicht.

Naast de moderne wetenschap vormt de geïnstitutionaliseerde monotheïstische religie de grote historische tegenstander van de paracultuur, waarbij in ons deel van de wereld vooral de protestantse reformatie de basis legde voor een werkelijk radicale afwijzing van het magische denken. Max Weber zag het zestiende- en zeventiende-eeuwse puritanisme als een voorlopig eindpunt in het proces van 'onttovering van de wereld' dat begon met de eliminatie van magie door de hebreeuwse profeten. In het hedendaagse Nederland behoren orthodoxe gereformeerden en de achterban van de evangelische beweging tot de felste tegenstanders van new-age-achtige denkbeelden (bv. Kranenborg 1996; Becker et al. 1997).

Toch liggen voor de goegemeente de zaken wat genuanceerder dan voor de historische varianten van het strenge calvinisme. Ruim driehonderd jaar na Balthasar Bekkers *De betoverde Weereld, zijnde een grondig ondersoek van 't gemeen gevoelen aangaande de Geesten, derselver Aart en Vermogen, bewind en Bedrijf: als ook 't gene de Menschen door derselver Kraght en gemeenschap doen (1691-1693)* blijkt verwantschap met de christelijke geloofsbeleving (net als uitgesproken ongelovigheid) wel verbonden met minder affiniteit met paraculturele onderwerpen, maar deze zeker niet uit te sluiten. Twee tot drie van de Nederlanders die zeggen overtuigd te zijn van het bestaan van God ziet ook wel iets in geluksamuletten, waarzeggers of astrologie. Hetzelfde geldt voor degenen die in hun jeugd tot de wekelijkse kerkgangers behoorden en voor de frequente bidders. Onder de bijbelvaste christenen is de scepsis weliswaar groter, maar ook daar staat 15-22% niet afwijzend tegenover geluksamuletten of waarzeggerij.⁸

Anderzijds blijkt ruim tweehonderdvijftig jaar na David Hume en de *Encyclopédie* van Diderot en d'Alembert ('la superstition est un tyran despotique qui fait tout céder à ses chimères') ook scepsis ten aanzien van de religie een zekere ontvankelijkheid voor magisch denken niet uit te sluiten. Dat geldt met name op Europese schaal (zie tabel B5.2 e.v. van bijlage B5, op www.scp.nl/godsdienstigeveranderingen), maar is ook in ons land het geval. Een dikke 10% van de vaderlandse atheïsten hecht geloof aan geluksamuletten, waarzeggers of astrologie; voor twee op de tien Nederlanders die in hun jeugd nooit ter kerke gingen en 10-20% van degenen die nimmer bidden geldt hetzelfde.

Zo knutselen velen binnen en buiten de kerken een wereldbeeld in elkaar waarin naast christelijke ook magische en naast kernculturele ook paraculturele elementen een plaats krijgen. Het is overigens zeer de vraag of dit syncretisme een typisch modern verschijnsel is en of er ooit echt waterdichte schotten tussen de christelijke traditie en allerlei vormen van magisch denken hebben bestaan.

Noten

- 1 Vgl. bv. Hanegraaff: 'There is a persistent pattern of New Age culture criticism, directed against what are perceived as the dominant values of western culture in general, and of modern western society in particular' (Hanegraaff 1996: 515).
- 2 Zie Becker et al. 1997. Voor een uitgebreider overzicht zij verwezen naar deze publicatie.
- 3 De antwoordcategorieën van de drie items lopen van 1: beslist waar tot 4: beslist onjuist, met een afzonderlijke categorie 8: daartussen kan ik niet kiezen. Voor de index zijn de items eerst gehercodeerd (1 = 5)(2 = 4)(8 = 3)(3 = 2)(4 = 1). Vervolgens zijn de scores op de drie vragen opgeteld, waarna een index van 3-15 ontstaat. In de navolgende rapportage zijn alleen de percentages vermeld die 12 of hoger scoren (18% van de totale steekproef).
- 4 De landselectie wijkt enigszins af van die in hoofdstuk 2, hetgeen is terug te voeren op de beschikbaarheid van onderzoeksgegevens per land. West- en Oost-Duitsland zijn hier apart genomen, omdat ze wat betreft het onderwerp van dit hoofdstuk nogal bleken te verschillen.
- 5 Aan de respondenten werd gevraagd of ze het voorgaande jaar voor advies of behandeling bij één of meer van de volgende geneeskundigen waren geweest: een homeopaat, acupuncturist, kruidendokter (geen arts), osteopaat (geen arts), chiropraktiker, bottenkraker, gebedsgenezer, handoplegger, strijker, magnetiseur, iriscopist, haptonoom of andere geneeskundige.
- 6 Ook tussen 1968 en 1981 was het bevolkingspercentage dat een alternatieve genezer bezoekt al aanzienlijk gestegen (van naar schatting 1% naar 3,8%). Zie Bakker 1968; vgl. Renckens 2004.
- 7 Zoals tabel B5.7 van bijlage B5 laat zien (zie www.scp.nl/godsdienstigeveranderingen) dat ook de bijval voor klassieke christelijke erfstukken als het geloof in God, in de Goddelijke dimensie van de bijbel en in een hemel dat van magische denkbeelden duidelijk overtreft. Hetgeen overigens niet uitsluit dat er een 'verwatering' van onderdelen van de christelijk geloofsleer met magische noties kan hebben plaatsgevonden (bijvoorbeeld reïncarnatie als motief om in een leven na de dood te geloven).
- 8 Zie Hanegraaff (1996: 44) over de gemeenschappelijke visie op het noodlot en de hang naar verlossing bij religie en magie.

6 Conclusies en besluit

6.1 Samenvatting van de belangrijkste uitkomsten

Internationaal

Vooraf in West-Europa heeft de bevolking zich van kerk en godsdienst afgewend. Ook in dit rapport komt deze ontwikkeling naar voren. Zij heeft echter niet tot internationale nivellering geleid, want binnen West-Europa blijven er verschillen bestaan tussen groepen van landen. Zo contrasteren de Scandinavische landen met de Zuid-Europese naties. In Scandinavië is het percentage kerkleden hoog, maar men komt niet of slechts incidenteel in de kerk. Christelijke leerstellingen worden er weinig onderschreven. In Italië en Spanje is de aanhang voor de religie groot. Oostenrijk hoort geografisch niet, maar in godsdienstig opzicht wel bij deze twee Zuid-Europese landen. Niet alleen is men er lid van de kerk, men bezoekt haar vaak en onderschrijft godsdienstige leerstellingen. De resterende landen, waaronder Nederland, staan tussen deze beide polen in. Het religieuze klimaat in de Verenigde Staten lijkt op dat in Italië, maar verder staan de Verenigde Staten tegenover de Europese landen. In Amerika is de aanhang voor de religie veel groter en de moraal is er in enkele opzichten traditioneler dan in West-Europa.

Omstreeks 1990 mocht men veronderstellen dat Nederland vooropliep in de secularisatie. Nu er zich veranderingen hebben doorgezet en er meer gegevens beschikbaar zijn gekomen, blijkt dat Nederland eerder tot de middengroep van West-Europese landen behoort. Het kerklidmaatschap is in Nederland weliswaar laag – volgens het European Social Survey was in het jaar 2002 44% van de Nederlanders lid van een kerkgenootschap; alleen in Zweden was dit percentage lager – als het gaat om geregeld kerkbezoek, behoort Nederland echter tot de middengroep van landen. Van de totale bevolking gaat 12% iedere week naar de kerk. Dit percentage komt elders ook voor of valt zelfs lager uit. Ook bij de opvattingen blijkt de positie van Nederland gemiddeld te zijn: 52% van de Nederlanders gelooft in God, wat ongeveer evenveel is als in Frankrijk (48%), Denemarken (46%) en Noorwegen (51%). Ook in andere opzichten – de mening over de letterlijke betekenis van de bijbel en het geloof aan andere leerstellingen – zijn de Nederlandse scores gemiddeld te noemen.

De levensbeschouwelijke situatie in Nederland lijkt dus op die in andere West-Europese landen, waarbij de secularisatie vooral in Frankrijk ver lijkt te zijn voortgeschreden. Hetzelfde kan van Duitsland gezegd worden. Vermoedelijk is de Duitse eenwording hier van invloed. In het voormalige Oost-Duitsland denkt men minder godsdienstig dan in het westen, hetgeen het totale beeld ongetwijfeld beïnvloed heeft.

Het internationaal onderzoek brengt nog enige zaken aan het licht. Zelfs in landen waar de bevolking zich weinig aan kerk en godsdienst gelegen laat liggen, blijft een belangrijk deel van de mensen prijs stellen op kerkelijk ritueel bij huwelijk en begravenis en heeft men de neiging kinderen te laten dopen. Er mag verondersteld worden dat de kerken een functie behouden bij de rituele begeleiding van belangrijke overgangen in het leven.

Daarnaast behoudt het begrip 'religieus' betekenis, want men beschouwt zich vrij vaak als een religieus mens. Ook bij buitenkerkelijken komt dit nog wel voor. Kerkleden die zich in sterke mate religieus noemen, bezoeken de kerk geregeld, zij hebben vertrouwen in de kerk, zij bidden vaak en geloven aan veel onderdelen van de leer. Als een buitenkerkelijke zich een religieus mens noemt, heeft hij in zekere mate respect voor kerk en christendom. Hij hecht echter veel geloof aan 'alternatieve' verschijnselen als amuletten, waarzeggers, gebedsgenezers, astrologie, telepathie, reïncarnatie en bovennatuurlijke krachten, terwijl kerkleden dat niet of in mindere mate doen. Buitenkerkelijken die zich religieus noemen, komen niet zo vaak voor in de onderzoeken. Volgens het European Value Study gaat het in bijvoorbeeld Groot-Brittannië, Frankrijk en Duitsland om 6% tot 9% van de buitenkerkelijken. In Nederland noemt ruim 20% van de buitenkerkelijken zich religieus.

De onderzoeken maakten het mogelijk om voor enkele landen een beperkt aantal veranderingen te overzien. Voor zover zij zijn opgetreden, zijn zij in de richting van secularisatie verlopen. Er zijn vrijwel geen tekenen van religieuze opleving. In Rusland zou daar sprake van kunnen zijn. Inderdaad is het aantal Russen dat in God gelooft tussen 1991 en 1998 van 39% tot 54% toegenomen. Het aandeel van de kerkleden steeg zelfs van 32% tot 63%. De kerkgang en andere activiteiten voor de kerk bleven daar echter bij achter. Het blijft om slechts enkele procenten participanten gaan. In de aanhang voor opvattingen, zoals het geloof in een leven na de dood, trad geen verandering op. Het officiële taboe op de religie, zoals dat onder het communisme bestond, is weggefallen. De toekomst moet leren of er hier van een echte herleving sprake is.

Kerkleden en kerkgangers

De ontkerkelijking is een krachtige trend, die mogelijk op verzadiging afstevent, maar op dit moment nog geen duidelijke tekenen van een omkering vertoont. Welke manier men ook kiest om het kerklidmaatschap vast te stellen – officiële registraties of enquêtevragen van verschillende typen – steeds blijkt dat de kerken aanzienlijk ledenverlies hebben geleden. Tellingen van de kerken zelf laten zien dat zij sinds 1970 een kwart van hun aanhang hebben verloren. Al zijn er ook kerken die juist een sterke groei hebben doorgemaakt (zoals de evangelische broedergemeenten, een aantal pinkstergemeenten en evangelische gemeenten), deze was bij lange na niet voldoende om het verval bij de grote kerken te compenseren. Met uitzondering van kerkelijke begrafenissen en crematies, daalde de participatie aan kerkelijke bijeenkomsten en rituelen sterk.

Op langere termijn is het beeld hetzelfde. In 1958 noemde 24% van de Nederlanders zich buitenkerkelijk. Volgens de enquêtegegevens van het project Culturele Veranderingen in Nederland was in 2004 de buitenkerkelijkheid gestegen tot 64%. Het aandeel van de rooms-katholieken nam tussen 1958 en 2004 af van 42% naar 17%. Het aandeel van de Nederlands-hervormden zakte van 23% naar 6%, dat van de gereformeerden ging van 8% naar 4%. Alleen de aanhang van de ‘andere kerkgenootschappen’, een sterk gemêleerde groep, nam toe: van 3% naar 5%.

De levensbeschouwing speelt een beperkte rol in de opvoeding. In 2004 bleek dat de meeste van de ouders die kinderen onder de 21 jaar hadden, namelijk 42%, op dit gebied helemaal niets ondernamen. 32% van de ouders deed geregeld moeite voor de godsdienstige of levensbeschouwelijke opvoeding van hun kinderen, 25% hield zich daar af en toe mee bezig. In vergelijking met 1994 was er sprake van enige teruggang in inspanning. Deze trad vooral op bij de rooms-katholieken en bij de gereformeerden.

Als mensen eenmaal buitenkerkelijk zijn opgevoed, keren zij doorgaans niet meer naar de kerken terug. Van degenen die buitenkerkelijk werden opgevoed, bleek in 2004 97% buitenkerkelijk te zijn gebleven. Van de mensen met een rooms-katholieke of een Nederlands-hervormde opvoeding werd ongeveer de helft buitenkerkelijk. Gereformeerden verlieten voor ongeveer een derde de kerk, maar gingen ook vrij vaak over naar een van de overige kerkgenootschappen.

Naar leeftijd bezien verliepen de veranderingen volgens het patroon van diffusie. Jongeren, de 16-30-jarigen, gingen de afgelopen veertig jaar voorop in de ontkerkelijking. De mensen van middelbare leeftijd haalden hen in, de ouderen (60 jaar en ouder) bleven achter. Na 1995 vlakt de ontkerkelijking onder de 16-30-jarigen af. Van deze leeftijdsgroep is dan ruim 70% buitenkerkelijk, maar dit percentage stijgt niet verder, het lijkt zelfs iets te dalen.

Naar generatie beschouwd, is de verandering op ongeveer dezelfde wijze verlopen, alleen valt de versnelling van de ontkerkelijking onder de jongeren, in dit geval de generatie geboren na 1945, extra sterk op. De buitenkerkelijkheid onder de allerjongsten (1975-1988) is even hoog als die onder de leeftijdscategorie van 16-30 jaar (ruim 70%) en lijkt eveneens wat terug te lopen. Hier zou sprake kunnen zijn van een ‘plafondeffect’. Zoveel jongeren hebben de kerken de rug toegekeerd dat er bij categorie niet veel meer kan veranderen. Waarschijnlijk wordt op de lange duur de mate waarin de jongste generatie buitenkerkelijk is maatgevend voor de gehele bevolking.

De kerken hebben niet alleen leden verloren, tussen 1970 en 2004 nam ook het kerkbezoek van hen die lid bleven aanzienlijk af. In 1970 kerkte nog 67% van de leden geregeld, in 2004 was dat percentage verminderd tot 38%. Onder ‘geregeld’ wordt hier ten minste eenmaal per veertien dagen verstaan. Het percentage kerkleden dat nooit naar de kerk gaat, groeide van 13% tot 19%. De onregelmatige kerkgang – maandelijks of enkele malen per jaar – kwam in 1970 onder 20% en in 2004 onder 44% van de kerkleden voor.

De geregelde kerkgang nam het sterkste af onder de rooms-katholieken: van 71% in 1970 tot 19% in 2004. Onder de Nederlands-hervormden is de geregelde kerkgang ongeveer gelijk gebleven: 50% in 1970 en 46% in 2004. In 1970 waren de gereformeerden de trouwste bezoekers van de kerkdiensten. In 2004 waren zij dat nog steeds, maar was er wel sprake van een vermindering, namelijk van 89% naar 63% geregelde bezoekers.

Demografische veranderingen in de omringende samenleving werken door in het ledenbestand van de kerken. Als er in het algemeen vergrijzing optreedt, is die ook zichtbaar binnen de kerken. De Nederlandse kerkleden vergrijzen echter sneller dan op grond van de algemene demografische ontwikkeling mag worden verwacht. In 1970 waren de totale bevolking en de kerkleden vrijwel op dezelfde manier naar leeftijd verdeeld. Toen was 26% van alle Nederlanders 51-74 jaar oud. In 2004 was dat 33% geworden. Het percentage ouderen onder de kerkleden groeide in dezelfde periode echter van 27% naar 42%. Als het kerkbezoek in de beschouwing wordt betrokken, is er zelfs reden om van een 'dubbele vergrijzing' te spreken. De kerkleden werden gemiddeld ouder en vooral de ouderen onder de kerkleden bleven als regelmatige kerkbezoekers over.

De vergrijzing werkt waarschijnlijk door in het onderwijsniveau van de kerkleden. Er is daar ondervertegenwoordiging van de academici ontstaan, die mogelijk aan de versterkte vergrijzing moet worden toegeschreven.

In 2004 worden kerkleden vaker dan mag worden verwacht in de gemeenten van maximaal 50.000 inwoners aangetroffen. Deze gemeenten zijn kennelijk op weg om de 'bolwerken' van de kerkelijkheid te worden.

Het Sociaal en Cultureel Planbureau heeft in 1994 een prognose van het kerklidmaatschap gemaakt, die regelmatig is bijgesteld. Naar verwachting zal in 2020 72% van het Nederlandse volk buitenkerkelijk zijn. Dat is het percentage dat nu al voor de jongeren geldt. De aanhang van de sterk gemengde groep van overige, kleine kerkgenootschappen en van de islam zal groeien. Het percentage leden van de overige genootschappen groeit van ongeveer 4% naar 7% tot 8%. In 2000 schatte het CBS de aanhang voor de islam in Nederland op 6%. In 2020 zou het om 7% à 8% kunnen gaan. Die percentages zijn lager dan men op grond van de ontwikkelingen uit het verleden zou verwachten. De minder sterke stijging van het aantal immigranten die het CBS voorziet, remt de toename van de islam in Nederland af. De aanhang van de grote kerkgenootschappen zal naar verwachting blijven dalen. In 2020 zal 10% van de bevolking rooms-katholiek zijn en 4% zal zich tot de PKN rekenen.

Ondanks de onzekerheden die een prognose nu eenmaal eigen zijn, kan met enige voorzichtigheid worden vermoed dat Nederland op den duur een land van buitenkerkelijken zal worden met twee nog omvangrijke kerken of groepen: rooms-katholieken en moslims. Daarnaast zal er sprake zijn van een substantiële groep van kleine genootschappen en gezindten, die sterk van elkaar verschillen. Het georga-

niseerde protestantisme kan tot die groep worden gerekend of kan nog afzonderlijk worden onderscheiden.

Migrantenkerken

Migranten nemen behalve hun taal, traditie en gewoonten ook de religie mee naar ons land. De diversiteit is groot. In de grote steden gaat het om tientallen, in Rotterdam en Amsterdam om naar schatting meer dan honderd afzonderlijke kerkgenootschappen. Migrantenkerken vervullen duidelijke sociale functies. Wat geldt voor bijvoorbeeld de pinksterbeweging in de Derde Wereld lijkt ook van toepassing op de situatie van groepen immigranten in ons land: de kerken bieden aan mensen die te kampen hebben met politieke en economische onzekerheden in de eerste plaats een 'veilige haven in een harteloze wereld', een vertrouwde omgeving waarin de etnische identiteit en tradities uit het land van afkomst worden voortgezet. Daarnaast zijn de kerken een belangrijke bron van gemeenschapsvorming en onderling hulpbetoon, van sociale netwerken en scholing – kortom: sociaal kapitaal (zie bv. Smilde 1998; Levine en Stoll 1997).

Opvattingen

De invloed van de kerken op de samenleving is afgenomen. De bevolking heeft tegenwoordig minder vertrouwen in de kerken dan in het onderwijs of in het bedrijfsleven. Een aanzienlijk deel van de bevolking kent de kerken geen prestige meer toe. De helft van de Nederlanders ontkent bijvoorbeeld dat de kerken zinnige dingen kunnen zeggen over levensbeschouwelijke vraagstukken. De Nederlanders onderschrijven het idee dat de kerken goede oplossingen hebben voor individuele en sociale problemen nog minder. Pas als het gaat om zeer abstract geformuleerde problemen, zoals armoede en discriminatie, begint het gezag van de kerken weer te tellen. Het prestige van de kerken is niet alleen laag in Nederland. Ook in de omliggende landen is dat het geval.

De verzuiling van maatschappelijke instituties geniet allang geen beduidende steun meer. In 2002 ontkende driekwart van de kerkleden zelfs dat een politieke partij beslist een confessionele grondslag moest hebben. Het confessionele onderwijs heeft zich nog het beste weten te handhaven. Ongeveer een derde van alle Nederlanders en twee derde van de kerkleden had voorkeur voor confessioneel onderwijs. In beide gevallen is het aantal mensen dat geen keuze wil maken tussen confessioneel en openbaar onderwijs vrij groot. Voor deze ondervraagden zal de kwaliteit van het onderwijs van meer belang zijn dan de levensbeschouwelijke kleur.

De kerkleden zelf zijn zich vrijer tegenover de kerken gaan opstellen. Het aantal kerkleden dat zich niet aan alle regels van de eigen kerk wil houden, steeg van 29% in 1966 tot 49% in 2002. De jongere generatie kerkleden, geboren na 1960, gaat echter na het midden van de jaren negentig de leefregels meer accepteren. Deze ontwikkeling wijst er op dat de kerkleden qua mentaliteit geselecteerd raken.

In 2002 geloofde 49% van alle Nederlanders aan een leven na de dood, 40% geloofde aan het bestaan van een hemel, 39% vond dat het zin heeft om te bidden en 43% geloofde dat religieuze wonderen mogelijk waren. Het bestaan van de hel en van de duivel had veel minder aanhang, rond 18% van de ondervraagden hechtte er geloof aan. De aanhang voor het idee dat Adam en Eva echt hebben bestaan (24%) en dat de bijbel letterlijk geïnterpreteerd moet worden (31%), nam een middenpositie in. Men zou hier van christelijk fundamentalisme kunnen spreken, waarbij de stelling over Adam en Eva als exemplarisch is voor het gehele boek Genesis. De aanhang voor de positieve kanten van het geloof is dus het hoogst en die voor de negatieve kanten is het laagst. De voorkeur voor letterlijke interpretatie van het geloof, van de bijbel in het algemeen of van het scheppingsverhaal in het bijzonder, is evenmin hoog te noemen.

Tussen 1991 en 1998 zag het er naar uit dat de Nederlandse bevolking geloofspunten weer meer ging accepteren. Deze ontwikkeling heeft zich tussen 1998 en 2002 niet voortgezet. De adhesie nam slechts in een enkel geval toe, maar bleef vooral gelijk of nam af. De mate waarin de bevolking deze positieve geloofspunten onderschreef, bleef op een hoog niveau gelijk. De enige toename valt ook in deze groep van meningen te constateren: in 1991 geloofde 31% van alle Nederlanders in wonderen, in 2002 was dat 43%. De aanhang voor de meer pessimistische religieuze opvattingen – hel en duivel – bleef gelijk. De adhesie voor fundamentalistische opvattingen daalde. In 1985 dacht 40% van alle Nederlanders dat de bijbel letterlijk moest worden opgevat, in 2002 was dat 31%. Van alle Nederlanders geloofde in 1985 35% dat Adam en Eva werkelijk hadden bestaan, in 2002 ging het om 24%. Het is onduidelijk waarom men de zin van het gebed minder is gaan inzien. In 1985 vond 50% het zinvol om voor zichzelf te bidden. In 2002 werd die mening door 39% van de bevolking aangehangen.

Het is de vraag hoe de veranderingen geïnterpreteerd moeten worden. Toenemende steun voor de godsdienst representeren zij vermoedelijk niet. Niet voor alles wat in de onderzoeken religieus is, stijgt de aanhang. De daling van adhesie voor fundamentalistische opvattingen zou men nog als een ‘verlate modernisering van het geloof’ kunnen zien. De minder sterke nadruk op het gebed past echter slecht bij een veronderstelde herleving van de godsdienst. De toegenomen acceptatie van het wonder is merkwaardig, want strijdig met het beeld van de rationaliteit die in de cultuur overheerst. Het is mogelijk dat de ondervraagden het begrip in ruime zin hebben opgevat en er ook ingrijpende, ‘heel mooie gebeurtenissen’, zoals de geboorte van kinderen, onder hebben verstaan. Het is echter niet zeker dat zij deze interpretatie hebben gevolgd.

Mogelijk passen veranderingen nog het beste bij het idee van de individualisering, in de zin van de toenemende nadruk op het belang van de eigen persoon. Er zou een versterkte behoefte kunnen bestaan aan de zekerheid dat het individu na de dood

op enigerlei wijze blijft voortbestaan. Het individu komt dan misschien niet in de hemel in traditionele zin, maar het ervaart na de dood wel heil. Dat het zelf eeuwig zou moeten branden, is in deze visie natuurlijk uitgesloten. Het individu neemt geen dingen op gezag aan; de eis tot letterlijke interpretatie van het geloof is onacceptabel. Tegen alle rationaliteit in kunnen het individu plotseling op onverklaarbare wijze de goede dingen overkomen die men wonderen kan noemen.

De veranderingen staan in het teken van de tijdgeest. Zij komen namelijk niet alleen onder kerkleden maar ook onder de buitenkerkelijken voor. Tussen 1985 en 2002 steeg het aantal buitenkerkelijken dat in een leven na de dood gelooft zelfs van 27% naar 37%; het aantal dat in de hemel gelooft, nam toe van 18% naar 25%. Vooral hier zou men van een tijdgeest van individualisering kunnen spreken. Er is een aanwijzing voor dat de tijdgeest vooral tot uiting komt onder de generatie van buitenkerkelijken die na 1960 zijn geboren. Het betreft een jonge generatie, maar in 2002 waren de oudste leden van de categorie 42 jaar, de jongste leden waren 16 jaar oud. 'Jong' betekent hier dus dat het om een brede groep onder het midden van de leeftijdspiramide gaat.

Ook onder de kerkleden wendt vooral de generatie die na 1960 geboren is zich duidelijk tot de geloofspunten. Hier is van mindere mate dan bij de bevolking als geheel of bij de buitenkerkelijken sprake van individualisering. Deze generatie van kerkleden wil namelijk meer dan de andere categorieën aan kerkelijke leefregels gehoorzamen en zij denkt traditioneel over de moraal. Er is vermoedelijk sprake van selectie. Juist onder de generatie van 1960 is de ontkerkelijking sterk geweest. Het ligt voor de hand dat de overtuigdere leden dan een steeds groter aandeel van de categorie gaan vormen en het beeld gaan bepalen. Op den duur kan de selectie het karakter van kerkgenootschappen gaan bepalen. Terwijl zij kleiner worden, wordt de mentaliteit van de leden behoudender.

De adhesie voor religieus gedachtegoed is niet alleen ongelijk verdeeld over generaties, ook met betrekking tot andere eigenschappen van de ondervraagden bestaan er verschillen. In 2002 geloofde bijvoorbeeld 57% van de vrouwen in een leven na de dood, vergeleken met 41% van de mannen. Het geloof aan religieuze wonderen en aan de hemel en de neiging betekenis te hechten aan het gebed zijn onder de vrouwen eveneens duidelijk meer verbreid dan onder de mannen. Vrouwen zijn vaker kerklid dan mannen. Vrouwelijke kerkleden gaan vaker naar de kerk dan de mannen. Vrouwen hebben dus meer binding met de religie dan mannen.

In 2002 hechtten universitair opgeleiden minder geloof aan de leerstellingen dan de ondervraagden met een basisopleiding. Dat was vooral het geval bij het geloof aan wonderen (universitair gevormden 32% bevestigende antwoorden, basisopleiding 50%), de visie op de bijbel als letterlijk Gods woord (17% vergeleken met 42%) en het idee dat Adam en Eva echt hadden bestaan (14% vergeleken met 33%).

De ontwikkelingen van de meningsvorming onder generaties in aanmerking genomen, komt de conclusie dat jongeren in het jaar 2002 meer aan geloofspunten hechtten dan ouderen niet onverwacht. Zo geloofde 56% van de 16-30-jarigen in een leven na de dood vergeleken met 45% van de respondenten ouder dan 50 jaar. Van de jongere Nederlanders geloofde 47% dat er een hemel is, bij de ouderen was dat 37%. Andere verschillen zijn wat minder groot, maar vertonen doorgaans wel de verwachte richting.

Het ziet er zelfs naar uit dat het gebruikelijk verband tussen de leeftijd van de mensen en hun levensovertuiging zich gaat omkeren. In 1985 waren het nog de 16-30-jarigen die het minst in religieuze waarheden geloofden. In 1991 en in 1996 bestond er geen verschil tussen de leeftijdsgroepen. In 1998 begon het nieuwe patroon zich af te tekenen. In 2002 trad het duidelijk naar voren. Een voorbeeld: van de 16-30-jarigen geloofde 56% dat er na de dood nog iets kwam, bij de 31-50-jarigen ging het om 49% en bij de personen van 51 jaar en ouder om 43%.

Levensbeschouwelijke paracultuur

De aantrekkingskracht van onderdelen van het new-agemenu moet niet overdreven worden. In een eerder SCP-rapport bleek het, afgezien van sommige alternatieve geneeswijzen, om beperkte aantallen te gaan met een doorgaans niet zo diepgaande betrokkenheid bij het milieu (Becker et al. 1997). Ook waar het gaat om contacten met alternatieve genezers, blijven de percentages die deze hebben altijd nog fors achter bij die met de reguliere geneeskunde. In hoofdstuk 5 bleek het geloof in geluksamuletten, waarzeggers, astrologie en gebedsgenezers in Nederland – vergeleken met andere Europese landen – niet erg wijd verbreid te zijn. De ontvankelijkheid is het grootst bij personen met een middenpositie tussen overtuigd ongelof en orthodox geloof: de 'ietsisten' en gelovers in een hogere macht of kracht, de incidentele kerkgangers, de mensen die niet heel vaak maar zo af en toe bidden, zij die de bijbel niet letterlijk willen nemen maar wel beschouwen als een uitzonderlijk boek. Het gaat naar verhouding vaak om mensen die zich bestempelen als 'nieuwe gelovige', als iemand die pas op latere leeftijd religie heeft ontdekt.

Algemeen beeld

De algemene conclusies van dit rapport luiden als volgt. In de eerste plaats verschilt de mate waarin Nederland gesecculariseerd is niet langer ingrijpend van die in de omringende landen. Ten tweede, de ontkerkelijking zal in de komende jaren een plafond van ongeveer 72% buitenkerkelijken bereiken. In 2004 is er nog sprake van 64% buitenkerkelijken. Punt drie: Nederland koerst af op een situatie met een groot aantal buitenkerkelijken en een toenemend aantal kleine kerkgenootschappen, waarvan de aanhangers geselecteerd zijn. Het laatste komt tot uiting in een doorleefde overtuiging en mogelijk ook in frequenter kerkbezoek. Een vierde conclusie is dat de naar verwachting geringere migratie de stijging van het aantal moslims in Nederland zal afremmen. In de vijfde plaats is het klimaat in Nederland gunstiger geworden voor algemene religieuze denkbeelden, zoals met betrekking tot het leven

na de dood, de hemel en het bestaan van wonderen. De ontwikkelingen doen zich niet alleen voor onder de kerkleden, maar ook onder de buitenkerkelijken. De klimaatsverandering staat mogelijk in verband met toenemend individualisme.

Ten slotte blijken Nederlanders zich in vergelijking met de inwoners van de omliggende landen vrij snel 'een religieus mens' te noemen. Dit zou kunnen duiden op een neiging tot levensbeschouwelijk zoeken, die zich ten dele uit in belangstelling voor zogenoemde paraculturele onderwerpen. De aanhang voor deze zaken blijft uiteindelijk echter beperkt van omvang. Waarschijnlijk overweegt de voorkeur voor de reeds genoemde algemene geloofspunten. Belangstelling voor paraculturele onderwerpen gaat samen met het vaag omschreven idee dat er een hogere macht bestaat (er is 'iets'), het zogenoemde 'ietsisme'.

6.2 Afsluitende overwegingen

De besproken cijfers wijzen in de richting van ontkerkelijking en verval van de christelijke traditie. Het is wel zaak om bij een diagnose van de godsdienstige ontwikkelingen in de afgelopen decennia de Nederlandse situatie niet te verabsoluteren, oog te houden voor de bredere samenleving en niet te eenzijdig een ondergangsscenario te hanteren. Om te beginnen moeten ontwikkelingen hier te lande niet te snel gegeneraliseerd worden. In andere Europese landen (Ierland, Polen) gaat nog steeds een ruime meerderheid van de bevolking regelmatig ter kerke. In de klassieke secularisatiethese wordt ervan uitgegaan dat Europa de startmotor van secularisatieprocessen levert, die in de volheid der tijden ook de rest van de wereld in hun greep zullen hebben. Met zulke generalisaties is het echter oppassen geblazen. Niet alleen in ons land, maar ook mondiaal is het percentage niet-gelovigen en atheïsten gering (ongeveer 13%) en vertoont het geen stijgende tendens. De rest van de aardbewoners is verenigd in naar schatting zo'n 8400 religies, waarvan het christendom sinds jaar en dag de grootste is. De afgelopen honderd jaar rekende zich steeds ongeveer een derde van de wereldbevolking tot het christendom (20% moslims, 13% hindoes, 6% boeddhisten) en dat zal binnen afzienbare tijd niet veranderen. Dat komt vooral omdat de verliezen in met name Noordwest-Europa in ruime mate worden gecompenseerd door de enorme aanwas bij de pinkstergemeenten en charismatische opwekkingsbewegingen (die momenteel bijna 28% van het georganiseerde mondiale christendom vormen) in de Derde Wereld.

Het geografische zwaartepunt van het christendom is in de loop van de afgelopen decennia drastisch verschoven, van het Kaukasische, op Europa geconcentreerde, geïnstitutionaliseerde christendom naar niet-westerse cultuurgebieden en andere etnische groepen. De groei vindt vandaag de dag vooral plaats in de zuidelijke hemisfeer, Afrika voorop. Ter illustratie: er is becijferd dat honderd jaar geleden het christendom voor 81% uit blanken bestond, een percentage dat inmiddels is gedaald tot 43%, nadat vanaf ongeveer 1980 blanken een minderheid gingen vormen. Zo'n 7600 westerlingen (voornamelijk Europeanen) mogen dan op een doorsnee dag de kerkdeur achter zich dichttrekken, daar staan 23.000 nieuwe christenen per dag

in Afrika tegenover. In landen als Zuid-Afrika, Swaziland en Zimbabwe groeien inheemse christelijke kerken als kool; hetzelfde geldt voor de pinksterbewegingen (die ook in bijvoorbeeld Brazilië en Chili kunnen bogen op forse groeicijfers; cijfers in Barrett et al. 2001). Secularisatie naar Europese snit is geen succesvol exportartikel gebleken. Door steeds meer auteurs wordt betoogd dat Europa de uitzondering is die de regel van een steeds religieuzere wereld bevestigt.

Zoals gezegd, moeten verklaringen niet te rigoureus beperkt blijven tot godsdienstige factoren. Veel ontwikkelingen doen zich op bredere schaal binnen de samenleving voor: in de arbeidswereld, de vrijetijdsbesteding en in de sfeer van de persoonlijke relatievorming, in het onderwijs en de opvoeding, op politiek terrein en in de wereld van de media. Niet alleen de kerken zijn de afgelopen decennia afgekalfd, ook bijvoorbeeld de vakbeweging heeft meer moeite gekregen haar ledental op peil te houden. Op politiek gebied geldt hetzelfde voor de grote partijen, lijken oude scheidslijnen te vervagen en oude vormen van participatie plaats te maken voor nieuwe expressievormen en wijzen van betrokkenheid – kortstondiger, dynamischer, fragmentarischer en meer gedragen door emoties (en minder door uitgewerkte, grote ideologieën). Volgens het recentste Algemene Voorzieningsonderzoek (AVO) was in 2003 een derde van de bevolking van zes jaar en ouder aangesloten bij een sportvereniging en 59% bij een kerkgenootschap. Toch zullen er niet veel mensen zijn die menen dat sport van weinig (en steeds minder) belang wordt geacht in onze samenleving, terwijl vrij algemeen wel wordt geconcludeerd tot het verlies aan (subjectieve) betekenis voor de kerken.

Bovendien: er zijn niet alleen dingen aan het verdwijnen. Sommige onderdelen van de christelijke traditie beklijven meer dan andere en naast de teruggang van de grote kerken staan de succesvolle evangelische bewegingen. Er ontwikkelen zich bovendien ook nieuwe vormen van spiritualiteit, waarover zo dadelijk.

Tegen de voorstelling van modernisering (en secularisering) als een cultureel programma dat zich na zijn ontstaan in Europa onstuitbaar in steeds ruimere kringen over de globe verbreidt, pleit dat er grote verschillen bestaan tussen landen en – binnen een en hetzelfde gebied – tussen de uiteenlopende godsdienstige groepen (o.a. Martin 1978; Stark en Iannoccone 1994; Eisenstadt 2000; Davie 2004). Door de bank genomen geven de religieuze indicatoren meer achteruitgang te zien in protestants Europa dan in het katholieke zuiden. In een aantal Noord-Europese protestantse landen is er sprake van een (officiële of verkapte) staatskerk, waarin de nationale identiteit samenvalt met de religieuze identiteit. In Zuid-Europese landen is de geschiedenis veelal getekend door scherpe confrontaties tussen de (katholieke) kerk en de seculiere staat.

Omstreeks 1960, aan de vooravond van de culturele orkaan, was de kerkelijkheid overal in Europa nog zeer groot, maar ook toen liepen landen sterk uiteen. Ruim 90% van de Ieren ging destijds regelmatig ter kerke, een cijfer dat benaderd werd in vele landelijke regio's elders op het continent. In delen van Scandinavië en in

centraal Frankrijk zag daarentegen nog geen 5% van de bevolking wekelijks een kerk van binnen (Mol 1972). Nederland was tot in de jaren zestig een van de meest kerkse landen van Europa. Aan het begin van dat decennium rekende acht op de tien Nederlanders zich tot een kerkgenootschap en ging bijna 70% van hen geregeld en meer dan de helft elke zondag ter kerke – onder de katholieken en gereformeerden lag het percentage regelmatige kerkgangers zelfs dicht tegen de 90% aan. Bijna alle katholieken en 84% van de gereformeerden liet zijn huwelijk kerkelijk inzegenen, meer dan 90% van de katholieken en zo goed als het gehele gereformeerde bevolkingsdeel bezocht een basisschool van eigen signatuur (Faber en Ten Have 1970).

Sindsdien groeide het buitenkerkelijke deel van de Nederlandse bevolking gestaag in omvang, brokkelde de steun voor allerlei traditionele christelijke geloofswaarheden af en ging religie vooral als een kwestie van persoonlijke voorkeur gelden. Ook in andere opzichten lijkt er in ons land de afgelopen decennia onmiskenbaar sprake te zijn geweest van een voortschrijdende secularisatie. De invloed van de kerken op overheidsbesluiten en ontwikkelingen binnen niet-godsdienstige domeinen van de samenleving (de arbeidswereld, het onderwijs, de vrijetijdsbesteding etc.) is alleen maar verder afgenomen, kerkelijke doctrines en voorschriften worden neutraal geformuleerd, gerelativeerd of hooguit voor kennisgeving aangenomen.

Zover is het nog niet en dit alles betekent evenmin dat we in een postreligieuze tijdperk leven. Sinds enkele jaren valt juist een opleving waar te nemen in de rol die religie in publieke discussies speelt (rondom inburgering, bij de omlijning van een Europese identiteit, in overwegingen naar aanleiding van radicaliseringstendenzen in de islam). Op het niveau van de individuen kregen niet zozeer de varianten van uitgesproken ongelof meer aantrekkingskracht, maar is de levensbeschouwelijke modularisering toegenomen. Men is nog wel in aanzienlijke getale geneigd afzonderlijke onderdelen van de (christelijke) traditie te onderschrijven (zoals bepaalde rituelen of het geloof in een voortbestaan na de dood), maar niet om het ‘totaalpakket’ voor zijn rekening te nemen. Zo’n losse religieuze identiteit komt per saldo neer op een levensbeschouwelijke versplintering op individueel niveau, een manifestatie van individualisering op godsdienstig gebied.

Het gros van de bevolking bekent zich noch tot orthodoxe kerkelijkheid noch tot het andere uiterste van een overtuigd ongelof. Religie is geïndividualiseerd en gedemocratiseerd. Er is minder externe dwang en meer spiritueel zoekgedrag gekomen dat vaak uit zeer uiteenlopende bronnen put en zich moeilijk laat vangen in traditionele categorieën. Individuele geloofsbeleving is zeker niet nieuw, wel dat Nederlanders zo massaal vanuit een levensbeschouwelijke patchworkidentiteit in het leven staan.

Norris en Inglehart (2004) vinden secularisatietendenzen in bijna alle hooggeïndustrialiseerde landen, maar concluderen tevens dat de wereld als geheel momenteel meer traditioneel religieus denkende mensen telt dan ooit tevoren en dat zij een groeiend percentage vormen van de wereldbevolking. Ook de ongebroken godsvrucht van de Amerikanen en het stabiele hoge niveau van de kerkseheid in de

Verenigde Staten gelden voor menig auteur als antidotum voor overhaaste conclusies over het verdwijnen van de religie. Hetzelfde geldt voor de eclatante successen van evangelische bewegingen in met name Zuid-Amerika, waar meer dan een kwart van alle christenen en de helft van alle katholieken leven, en van de pinksterbeweging in Afrika. Daarnaast worden fundamentalistische tendensen binnen de islam veel genoemd, net als de invloed van etnisch-religieuze kenmerken bij internationale conflicten. Er wordt wel gewezen op de verbreiding van de new-agespiritualiteit in West-Europa om duidelijk te maken dat we dan misschien wel een postchristelijk maar nog lang geen postreligieus tijdperk naderen.

6.3 Verder onderzoek

De kerkelijke deelname van de bevolking, haar opvattingen over kerkelijkheid en godsdienstigheid, de rol van religie bij biografische overgangsmomenten – kortom, het soort gegevens waarop in deze publicatie de nadruk lag, zullen ook de komende jaren door het Sociaal en Cultureel Planbureau worden bijgehouden. Dat geldt eveneens voor de relatie tussen de levensbeschouwelijke opstelling van mensen en hun houding op andere terreinen (politiek, schoolkeuze, maatschappelijke participatie e.d.). Daarnaast zal de aandacht blijven uitgaan naar religie als bron van maatschappelijke participatie en sociaal kapitaal en naar de kerken als sociaal organisatiemilieu en belangrijk onderdeel van de *civil society* (een Tocquevilliaanse invalshoek).

De vormgeving van de Nederlandse *civil society* is lange tijd in sterke mate verweven geweest met de geschiedenis van de Nederlandse kerken. De periode van de verzuiling vormde daarvan het hoogtepunt, maar nog altijd vormen de kerken belangrijke sociale gemeenschappen en is de plaatselijke gemeente of parochie een van de belangrijkste plaatsen waar Nederlanders elkaar regelmatig ontmoeten en gerekruteerd worden voor participatie. Uit onderzoek is gebleken dat de bereidheid om vrijwilligerswerk te doen en informele hulp te verlenen, maar ook om zich aan te sluiten bij (vooral ideële) organisaties, pro-sociale waarden te onderschrijven in bijvoorbeeld de opvoeding en gul te doneren voor goede doelen alle in sterke mate samenhangen met aspecten van de kerkelijke achtergrond. Bij menige vorm van maatschappelijke en politieke participatie vormt de kerkelijke achtergrond, samen met het opleidingsniveau, de beste voorspeller van de participatie. Veel is nog onduidelijk bij dit verband, waaronder de hamvraag wat het nu precies is dat kerkse mensen prikkelt tot meer sociaal engagement. Sociale netwerken en sociale controle? De bijbel of de boodschap vanaf de kansel? Andere vragen zijn of er in dit opzicht sprake is van uiteenlopende religieuze culturen en wat de grenzen zijn van het kerkelijk geïnspireerde engagement. Weer een andere (maar belangrijke) vraag is wat er van maatschappelijke deelname vanuit religieuze waarden overblijft in een samenleving waarin de kerkbinding verkrumelt en steeds meer vervangen wordt door spiritueel zoekgedrag met een zeer diffuse sociale basis en waarin de misschien wijdverbreide *belonging without believing* uit vroegere dagen plaatsmaakt voor een *believing without belonging*.

Met dat laatste is een thema genoemd dat meer aandacht en een nadere uitwerking verdient dan er tot dusver in SCP-publicaties aan is gegeven. In de *Erlebnisgesellschaft* (Schultze 1995) heeft de ervaringsdimensie van religie aan belang gewonnen. De relativering van tradities en de individualisering gaan gepaard met een hang naar nieuwe vormen van saamhorigheid en een zoektocht naar nieuwe rituelen. De nieuwe spiritualiteit heeft vaak een nogal diffuus karakter. Het gaat om allerlei ervaringen die mensen als 'heilig', 'ingrijpend' of 'buitengewoon' bestempelen: om praktijken die zich kunnen manifesteren bij een stille tocht of herdenking, maar ook in de vorm van bijvoorbeeld bermrouw, het deelnemen aan een bezinningsweekend of het volgen van een cursus spiritualiteit. Achterliggende noties zijn dat levensbeschouwing of religie iets is dat voortdurend verandert tijdens je leven, dat vragen belangrijker zijn dan vaststaande antwoorden en dat het meer om de tocht dan om de aankomst gaat. Dat je je moet openstellen voor nieuwe ervaringen, dat religie kan opwellen uit vele bronnen en bijeengezocht kan worden uit vele tradities, dat religie ook eerder iets persoonlijks is dan een groepsgebeuren en niet noodzakelijk een institutionele inbedding behoeft. In deze visie wordt religie ook minder als afgerond, doctrinair, verplichtend, vanzelfsprekend en eenvoudig overgeërfd gezien, en eerder als een proces, als verbonden met een bepaalde levensstijl of levensfase, als een kwestie van persoonlijke keuze, ja zelfs een consumptieartikel (vgl. Davie 1994, 2004).

Naast deze opkomst van geïndividualiseerde vormen van spiritualiteit (vaak geassocieerd met de new-agestroming) kan ten slotte ook de hang naar (neo)fundamentalisme en kleinschalige, duidelijke en overzichtelijke religieuze verbanden als exemplarisch gelden voor de nieuwe situatie. Sinds jaar en dag ingebakken in de vaderlandse geschiedenis, maar opnieuw actueel is het thema religie als bron van saamhorigheid en verdeeldheid tussen groepen en culturen. Religie kan als integratiemechanisme werken en als bron van saamhorigheid, iets wat duidelijk gedemonstreerd wordt bij een fenomeen als de evangelische beweging, bij de migrantenkerken en wat betreft de positie van de islam hier te lande. Ook wanneer de etnische achtergrond in de analyses wordt verdisconteerd, blijkt de godsdienstige deelname (samen met het opleidingsniveau) tot de belangrijkste determinanten te behoren van de maatschappelijke participatie en het vrijwilligerswerk. Net als de kerken vormen moskeeën belangrijke vrijwilligersorganisaties (Dekker en Keuzenkamp 2006). In termen van samenbindend en overbruggend sociaal kapitaal is het de moeite waard de geschiedenis en het reilen en zeilen van evangelische groepen te vergelijken met die van moslimgemeenschappen. Wat zijn de parallellen en verschillen tussen christelijke groepen en groepen binnen de islam? Is de rol van de moskee als participatie- en mobilisatiemilieu en bevorderaar van sociale integratie vergelijkbaar met die van de kerken?

Religie kan een middel tot markering van de collectieve identiteit zijn en ook fungeren als een vorm van *civil religion*. Dit en de relaties tussen religieuze groepen vormen

typisch thema's van de durkheimiaanse school in de sociologie. Verwante onderwerpen zijn de opkomst van 'nieuwe collectieve rituelen' (Grimes 1990, 1993, 2000) en het ontstaan van functionele equivalenten voor de kerken en de christelijke traditie. De succesvolle verbreiding en groeiende invloed van evangelische bewegingen (met als kenmerken een centrale positie voor de bijbel, persoonlijke bekering als toetssteen en veel missionair elan) vormden een van de belangrijkste veranderingen van de afgelopen decennia op levensbeschouwelijk terrein, ook in ons land. De taferelen bij de dood van bekende Nederlanders (Fortuyn, Van Gogh, Hazes), de verwerking van rampen maar ook bijvoorbeeld de (internationale) popularisering van bermrouw hebben een (vooralsnog bescheiden) stroom van literatuur op gang gebracht, gewijd aan de opkomst en functies van nieuwe rituelen en vormen van saamhorigheid. Het Sociaal en Cultureel Planbureau heeft hierover eind 2005 al een essay gepubliceerd (De Hart 2005). Het thema zal ook de komende jaren gevolgd worden.

Literatuur

- Advokaat, W. en A. de Graaf (2001). *Religie in historisch perspectief*. Maandstatistiek van de bevolking, juni, p. 8-12.
- Arnts, L.H.A. (2005). *Migrantenkerken. Een onderzoek naar de rol van religie bij sociale inbedding (afstudeerscriptie)*. Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Bakker, L.F. (1968). *Kwackzalverij en onbevoegd uitoefenen der geneeskunst (dissertatie)*. Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Barrett, D.B., G.T. Kurian en T.M. Johnson (eds.) (2001). *World Christian Encyclopedia. A Comparative Survey of Churches and Religions in The Modern World* (2 delen). Oxford: Oxford University Press.
- Barth, A. (red.) (1996). *Op basis van gelijkwaardigheid. Migrantenkerken in Nederland*. Kampen: Kok.
- Baumann, M. (2004). 'Religion und ihre Bedeutung für Migranten'. In: *Zeitschrift für Missionswissenschaft und Religionswissenschaft* (88) 3-4, p. 250-263.
- Becker, J. (2003). *De vaststelling van de kerkelijke gezindte in enquêtes*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Becker, J., J. de Hart en J. Mens (1997). *Secularisatie en alternatieve zingeving in Nederland*. Rijswijk/Den Haag: SCP/VUGA.
- Becker, J.W. en R. Vink (1994). *Secularisatie in Nederland, 1966-1991*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Becker, J.W. en H. de Wit (2000). *Secularisatie in de jaren negentig*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Bochinger, C. (1995). *'New Age' und moderne Religion*. Gütersloh: Chr. Kaiser/Gütersloher Verlagshaus.
- Boers, J.W. en S.C. Leguyt (1957). 'Het kerkbezoek in vroeger eeuwen in Nederland'. In: *GSI Nieuws (Stichting Gereformeerd Sociologisch Instituut)* (2) 3, p. 10-18.
- Broek, A. van den (1996). *Politics and Generations*. Tilburg: Tilburg University Press.
- Broek, A.P. van den (2004). *Ieder hoorde zijn eigen taal. Inventarisatie van kerken voor – en van – Nieuwkomers en Migranten in Nederland*. Amsterdam: Raad van Kerken/SKIN.
- Brun, C. (1989). *L'irrationnel dans l'entreprise*. Parijs: Ed. Balland.
- Castillo Guerra, J., M. Steggerda en F. Wijssen (2006). *Een gebedshuis voor alle volken*. Zoetermeer: Boekencentrum.
- Champion, F. (1989). 'Les sociologues de la post-modernité religieuse et la nébuleuse mystique-ésotérique'. In: *Archives de Sciences Sociales des Religions* (67) 1, p. 155-169.
- Champion, F. (1990). 'La nébuleuse mystique-ésotérique. Orientations psycho-religieuses des courants mystiques et ésotériques contemporains'. In: F. Champion en D. Hervieu-Léger, *De l'émotion en religion. Renouveaux et traditions* (p. 17-70). Paris: Le Centurion.
- Davie, G. (1994). *Religion in Britain Since 1945: Believing Without Belonging*. Oxford: Blackwell.
- Davie, G. (2004). 'New Approaches in the Sociology of Religion: a Western Perspective'. In: *Social Compass* (5) 1, p. 73-84.
- Dekker, G., J. de Hart en J. Peters (1997). *God in Nederland 1966-1996*. Amsterdam: Anthos.
- Dekker, P., C. Maas-de Waal en T. van der Meer (2004). *Vertrouwen in de rechtspraak. Theoretische en empirische verkenningen voor een monitor*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P. en S. Keuzenkamp (2006). 'Maatschappelijke participatie'. In: S. Keuzenkamp en A. Merens (red.), *Sociale atlas van vrouwen uit etnische minderheden* (p. 211-233). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ebaugh, H.R. en J. Saltzman Chafetz (red.) (2000). *Religion and the New Immigrants. Continuities and Adaptions in Immigrant Congregations*. Walnut Creek, CA: AltaMira Press.

- Eisenstadt, S. (2000). 'Multiple Modernities'. In: *Daedalus* (129) 1, p. 1-30.
- Euser, H. et al. (2006). *Migranten in Mokum; de betekenis van migrantenkerken voor de stad Amsterdam*. Amsterdam: VU Amsterdam.
- Faber, H. en T.T. ten Have (1970). *Ontkerkelijking en buitenkerkelijkheid in Nederland, tot 1960*. Assen: Van Gorcum/Prakke & Prakke.
- Ferrier, K. (2002). *Migrantenkerken. Om vertrouwen en aanvaarding*. Kampen: Kok.
- Graaf, N.D. de en M. te Grotenhuis (2005). 'Afnemend geloof in God en toenemend geloof in een hogere werkelijkheid? Verklaringen van trends tussen 1979 en 2000'. In: *Mens & Maatschappij* (80) 2, p. 143-158.
- Greeley, A. (2004). *Religion in Europe at the End of the Second Millennium. A Sociological Profile*. New Brunswick/Londen: Transaction Publishers.
- Grimes, R.L. (1990). *Ritual Criticism. Case Studies in Its Practice, Essays on Its Theory*. Columbia: University of South Carolina Press.
- Grimes, R.L. (1993). *Reading, Writing, and Ritualizing. Rituals in Fictive, Liturgical and Public Places*. Washington DC: Pastoral Press.
- Grimes, R.L. (2000). *Deeply into the Bone. Re-Inventing Rites de Passage*. Berkeley: University of California Press.
- Grotenhuis, M. te, J. Peters en P. Scheepers (1998). 'Waarom lopen de kerken leeg? Over oorzaken van afgenomen kerkbezoek en kerkverlating in Nederland tussen 1937 en 1995'. In: *Sociale Wetenschappen* 43, p. 13-39.
- Haar, G. ter (1998). *Halfway to Paradise. African Christians in Europe*. Cardiff: Cardiff Academic Press.
- Halman, L., R. Luijckx en M. van Zundert (2005). *Atlas of European Values*. Leiden: Brill.
- Hanegraaff, W.J. (1996). *New Age Religion and Western Culture*. Leiden/New York/Keulen: Brill.
- Hart, J. de (2005). *Voorbeelden & nabeelden. Historische vergelijkingen naar aanleiding van de dood van Fortuyn en Hazes*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hemert, M.M.J. van (1971). *Kerkelijke gezindten. Monografieën Volkstelling*. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij.
- Hervieu-Léger, D. (1993). *La religion pour mémoire*. Paris: Cerf.
- Hoek, A. van der (1994). *Religie in ballingschap. Institutionalisering en leiderschap onder christelijke en islamitische Molukkers in Nederland*. Amsterdam: VU Uitgeverij.
- Hoekstra, E.G. en M.H. Ipenburg (2003). *Wegwijs in religieus en levensbeschouwelijk Nederland*. Kampen: Kok.
- Jongeneel, J.A.B., R. Budiman en J.J. Visser (red.) (1996). *Gemeenschapsvorming van Aziatische, Afrikaanse en Midden- en Zuidamerikaanse christenen in Nederland*. Zoetermeer: Boeken-centrum.
- KASKI (2001). *Kerkbezoek met kerstmis 2000. Memorandum 324*. Nijmegen: KASKI.
- KASKI (2002). *De Rooms-Katholieke Kerk in Nederland, 1960-2000. Memorandum 326*. Nijmegen/Tilburg: KASKI/Theologische Faculteit Tilburg.
- KASKI (2002). *Kerncijfers 2001 uit de kerkelijke statistiek van het Rooms-Katholiek Kerkgenootschap in Nederland. Memorandum 325*. Nijmegen: KASKI.
- KASKI (2003). *Kerncijfers 2002 uit de kerkelijke statistiek van het Rooms-Katholiek Kerkgenootschap in Nederland. Memorandum 327*. Nijmegen: KASKI.
- KASKI (2005). *Kerncijfers 2004 uit de kerkelijke statistiek van het Rooms-Katholiek Kerkgenootschap in Nederland. Memorandum 333*. Nijmegen: KASKI.
- Knippenberg, H. (1992). *De religieuze kaart van Nederland*. Assen/Maastricht: Van Gorcum.
- Kranenborg, R. (1996). 'New Age en het christelijk geloof'. In: M. Moerland (red.), *De kool en de geit in de Nieuwe Tijd: wetenschappelijke reflecties op New Age* (p. 70-81). Utrecht: Jan van Arkel.

- Levine, D. en D. Stoll (1997). 'Bridging the Gap Between Empowerment and Power in Latin America'. In: S. Rudolph and J. Piscatori (eds.), *Fading States and Transnational Religious Regimes* (p. 63-103). Boulder, CO: Westview Press.
- Martin, D.A. (1978). *A General Theory of Secularization*. Oxford: Blackwell.
- McRoberts, O.M. (2003). *Streets of Glory*. Chicago: Chicago University Press.
- Mol, H. (ed.) (1972). *Western Religion. A Country by Country Sociological Enquiry*. Den Haag: Mouton.
- Need, A., en N.D. de Graaf (1994). "'Losing My Religion": een dynamische benadering'. In: *Mens en Maatschappij* (69) 3, p. 242-263.
- Norris, P. en R. Inglehart (2004). *Sacred and Secular. Religion and Politics Worldwide*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Oomen, M. en J. Palm (1994). *Geloven in de Bijlmer: religieuze participatie, welzijn en maatschappelijke participatie in Amsterdam-Zuidoost*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Oudhof, J. en J. Pannekoek (1988). *De vraag naar kerkelijke gezindte. Een methodologisch dilemma*. Sociaal-culturele Berichten 1988, 2.
- Pijnenburg, A.A.G. en J.J.M. van Holsteyn (1987). 'Religie en verzuiling'. In: J.J.M. van Holsteyn, *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*. Groningen: DNPP.
- Reenen, H.J. van, P. Vandermeersch en G. Hutschemaekers (1997). 'Alternatieve GGZ en New Age: verslag van een enquête onder alternatieve hulpverleners'. In: *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid* 12, p. 1207-1218.
- Renckens, C. (2004). *Dwaalwegen in de geneeskunde. Over alternatieve geneeswijzen, modeziekten en kwakzalverij*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Ruff, O. (1996). 'Een breder kader'. In: A.C. Barth (red.), *Op basis van gelijkwaardigheid. Migrantenkerken in Nederland*. Kampen: Kok.
- Sar, J. van der en R. Visser (2006). *Gratis en waardevol. Rol, positie en maatschappelijk rendement van migrantenkerken in Den Haag*. Rotterdam/Den Haag: Drukjoenit/Digicopy.
- Schnabel, P. (1982). *Tussen stigma en charisma*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Schulze, G. (1995). *Die Erlebnisgesellschaft. Kultursoziologie der Gegenwart*. Frankfurt/New York: Campus Verlag.
- Smilde, D.A. (1998). "'Letting God Govern": Supernatural Agency in the Venezuelan Pentecostal Approach to Social Change'. In: *Sociology of Religion* (59) 3, p. 287-303.
- Solinge, H. van en E. van Imhoff (2001). 'Sociaal-demografisch profiel'. In: H. van Solinge en M. de Vries (red.), *De Joden in Nederland anno 2000* (p. 29-46). Amsterdam: Aksant.
- Stark, R. en L.R. Iannaccone (1994). 'A Supply-Side Reinterpretation of the "Secularization" of Europe'. In: *Journal for the Scientific Study of Religion* (34) 3, p. 230-252.
- Tillo, G. van (1998). *Levenskunst in de Bijlmer. Mozaïek van een multiculturele samenleving*. Kampen: Kok.
- Verlinden, A. (1999). *Het ongewone alledaagse: over zwarte katten, horoscopen, miraculeuze genezingen en andere geloofselementen en praktijken. Een sociologie van het zogenaamde bijgeloof* (dissertatie). Leuven: Katholieke Universiteit Leuven.
- Vernooij, J. (2004). *Religion for Migrants. The Case of the Netherlands*. Paper for the IAMS assembly in Malaysia 2004.
- Voyé, L. (1999). 'Secularization in a Context of Advanced Modernity'. In: *Sociology of Religion* (60) 3, p. 275-288.
- Williams, R.B. (1988). *Religions of Immigrants from India and Pakistan. New Threads in the American Tapestry*. New York: Cambridge University Press.
- Wilderdink, N. (1999). 'In deze verwarrende tijd: cultuursociologie van het postmodernisme'. In: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* (26) 4, p. 441-463.

Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau

Werkprogramma

Het Sociaal en Cultureel Planbureau stelt elke twee jaar zijn Werkprogramma vast. De tekst van het lopende programma (2006-2007) is te vinden op de website van het SCP: www.scp.nl. Het Werkprogramma is rechtstreeks te bestellen bij het Sociaal en Cultureel Planbureau. ISBN 90-377-0267-8

SCP-publicaties

Onderstaande lijst bevat een selectie van publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Deze publicaties zijn verkrijgbaar bij de boekhandel. Een complete lijst is te vinden op de website van het SCP: www.scp.nl.

Sociale en Culturele Rapporten

Sociaal en Cultureel Rapport 1998. ISBN 90-5749-114-1

Sociaal en Cultureel Rapport 2000. ISBN 90-377-0015-2

Sociaal en Cultureel Rapport 2002. De kwaliteit van de quartaire sector. ISBN 90-377-0106-x

In het zicht van de toekomst. Sociaal en Cultureel Rapport 2004. ISBN 90-377-0159-0

The Netherlands in a European Perspective. Social & Cultural Report 2000. ISBN 90-377-0062-4 (English edition 2001)

Social and Cultural Report 2002. The Quality of the Public Sector (Summary). ISBN 90-377-0118-3

Nederlandse populaire versie van het SCR 1998

Een kwart eeuw sociale verandering in Nederland; de kerngegevens uit het Sociaal en Cultureel Rapport. Carlo van Praag en Wilfried Uitterhoeve. ISBN 90-6168-662-8

Engelse populaire versie van het SCR 1998

25 Years of Social Change in the Netherlands; Key Data from the Social and Cultural Report 1998.

Carlo van Praag and Wilfried Uitterhoeve. ISBN 90-6168-580-x

Nederlandse populaire versie van het SCR 2000

Nederland en de anderen; Europese vergelijkingen uit het Sociaal en Cultureel Rapport 2000. Wilfried Uitterhoeve. ISBN 90-5875-141-4

SCP-publicaties 2005

2005/1 Landelijk verenigd. Civil society en vrijwilligerswerk IV (2005). ISBN 90-377-0126-4

2005/2 Aandacht voor welzijn. Inhoud, omvang en betekenis van de welzijnssector (2005).

ISBN 90-377-0204-x

2005/3 De steun voor de verzorgingsstaat in de publieke opinie, 1970-2002 (2005).

ISBN 90-377-0157-4

2005/4 Kinderen in Nederland (2005). ISBN 90-377-0209-0

2005/5 Vermaatschappelijking in de zorg (2005). ISBN 90-377-0214-7

2005/6 Culture-lovers and Culture-leavers. Trends in interest in the arts and cultural heritage in the Netherlands (2005). ISBN 90-377-0217-1

2005/7 Cultuurminnaars en cultuurmijders. Trends in de belangstelling voor kunsten en cultureel erfgoed. Het culturele draagvlak 6 (2005). ISBN 90-377-0228-7

2005/8 The Hunt for the Last Respondent (2005). ISBN 90-377-0215-5

2005/9 Zorg voor verstandelijk gehandicapten. Ontwikkelingen in de vraag (2005).

ISBN 90-377-0235-x

- 2005/10 Bestuur aan banden. Lokaal jeugdbeleid in de greep van nationaal beleid (2005). ISBN 90-377-0210-4
- 2005/11 Maten voor gemeenten 2005 (2005). ISBN 90-377-0224-4
- 2005/12 Arbeidsmobiliteit in goede banen (2005). ISBN 90-377-0203-1
- 2005/13 Uit elkaars buurt. De invloed van etnische concentratie op integratie en beeldvorming (2005). ISBN 90-377-0225-2
- 2005/14 De sociale staat van Nederland 2005 (2005). ISBN 90-377-0202-3
- 2005/15 Kijk op informele zorg (2005). ISBN 90-377-0201-5
- 2005/16 Armoedemonitor 2005 (2005). ISBN 90-377-0206-6

SCP-publicaties 2006

- 2006/1 Thuis op het platteland (2006). ISBN 90-377-0229-5
- 2006/2 Een eigen huis... Ervaringen van mensen met verstandelijke beperkingen of psychiatrische problemen met zelfstandig wonen en deelname aan de samenleving (2006). ISBN 90-377-0246-5
- 2006/3 Uitgerekend wonen (2006). ISBN 90-377-0250-3
- 2006/4 Jeugd met beperkingen. Rapportage gehandicapten 2006 (2006). ISBN 90-377-0200-7
- 2006/5 Hoe het werkt met kinderen (2006). ISBN 90-377-0238-4
- 2006/6a Sociale atlas van vrouwen uit etnische minderheden (2006). ISBN 90-377-0269-4
- 2006/6b De balans opgemaakt. De slotbeschouwing van de sociale atlas van vrouwen uit etnische minderheden (2006). ISBN 90-377-0251-1
- 2006/7 Slachtoffers van criminaliteit in Nederland (2006). ISBN 90-377-0232-5
- 2006/8 Voorzieningen voor slachtoffers van misdrijven: gebruik, bereik en draagvlak (2006). ISBN 90-377-0270-8
- 2006/9 Op weg in de vrije tijd (2006). ISBN 90-377-0273-2
- 2006/10 Rapportage sport 2006 (2006). ISBN 90-377-0252-x
- 2006/11 Ondersteuning gewenst. Mensen met lichamelijke beperkingen en hun voorzieningen op het terrein van wonen, zorg, vervoer en welzijn (2006). ISBN 90-377-0260-0
- 2006/12 Rapportage ouderen 2006. Veranderingen in de leefsituatie en levensloop. ISBN 90-377-0256-2
- 2006/13 Duaal als ideaal? Leren en werken in het beroeps- en hoger onderwijs (2006). ISBN 90-377-0208-2
- 2006/14 Uniform uit de kast. Homoseksualiteit binnen de krijgsmacht (2006). ISBN 90-377-0255-4
- 2006/15 Gewoon doen. Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland (2006). 90-377-0257-0

SCP-essays

- 1 Voorbeelden en nabeelden (2005). ISBN 90-377-0248-1
- 2 De stem des volks (2006). ISBN 90-377-0265-1
- 3 De tekentafel neemt de wijk (2006). ISBN 90-377-0261-9
- 4 Leven zonder drukte (2006). ISBN 90-377-0262-7

Werkdocumenten

- 110 Verklaringsmodel verpleging en verzorging. Onderzoeksverantwoording (2005). ISBN 90-377-0199-x
- 111 Grenzen aan de maatschappelijke opdracht van de school (2005). ISBN 90-377-0213-9
- 112 Wijkkwaliteiten (2005). ISBN 90-377-0216-3
- 113 Ouderen van nu en van de toekomst (2005). ISBN 90-377-0219-8
- 114 Verzonken technologie. ICT en de arbeidsmarkt (2005). ISBN 90-377-0205-8

- 115 Cijfermatige ontwikkelingen in de verstandelijk-gehandicaptenzorg. Een vraagmodel (2005). ISBN 90-377-0221-x
- 116 Vrijwilligersorganisaties onderzocht. Over het tekort aan vrijwilligers en de wijze van werving en ondersteuning (2005). ISBN 90-377-0233-3
- 117 Het Actieplan Cultuurbereik en cultuurdeelname, 1999-2003. Een empirische evaluatie op landelijk niveau (2005). ISBN 90-377-0236-8
- 118 Advocaat met korting (2005). ISBN 90-377-0240-6
- 119 Regionale verschillen in de wachtlijsten verpleging en verzorging (2005). ISBN 90-377-0242-2
- 120 De mantelval (2005). ISBN 90-377-0245-7
- 121 SCP-maat voor lichamelijke beperkingen op basis van AVO 2003 (2006). ISBN 90-377-0268-6
- 122 Gezond en wel met een beperking (2006). ISBN 90-377-0254-6
- 123 De onbereikte minima (2006). ISBN 90-377-0275-9
- 124 Snuffelen en graven. Over doelgroepen van digitaal toegankelijke archieven (2006). ISBN 90-377-0276-7
- 125 Liever thuis dan uit. De indicatiestelling in de AWBZ voor zorg op afroep en verblijf (2006). ISBN 90-377-0278-3
- 126 Naar een nieuwe armoedegrens? (2006). ISBN 90-377-0241-4
- 128 Godsdienstige veranderingen in Nederland. Verschuivingen in de binding met de kerken en de christelijke traditie (2006). ISBN 90-377-0259-7

Overige publicaties

- Hier en daar opklaringen. Nieuwjaarsuitgave 2005 (2005). ISBN 90-377-0212-0
- De jacht op de laatste respondent. Samenvatting (2005). ISBN 90-377-0223-6
- De grens als spiegel. Een vergelijking van het cultuurbestel in Nederland en Vlaanderen (2005). ISBN 90-377-0222-8
- Jaarrapport Integratie 2005 (2005). ISBN 90-377-0237-6
- Bestuur aan banden. Samenvatting (2005). ISBN 90-377-0239-2
- De goede burger (2005). ISBN 90-377-0244-9
- Ouderen in instellingen (2005). ISBN 90-377-0247-3
- ? Altijd een antwoord. Nieuwjaarsuitgave 2006 (2006). ISBN 90-377-0263-5
- Hoge (jeugd)werkloosheid onder etnische minderheden (2006) ISBN 90-377-0266-x
- Niet-westerse allochtonen met een stabiele arbeidsmarktpositie: aantallen en ontwikkelingen (2006). ISBN 90-377-0249-x
- Werken op de grens van wetenschap en beleid (2006). ISBN 90-377-0272-4
- Tijd voor de basisschool. Factsheet ten behoeve van de invitational conference "Tijd voor school 2006" op 31 mei 2006, Museon, Den Haag (2006). ISBN 90-377-0277-5